

Jászi Oszkár: B. Eötvös József állam- bölcselete és politikája*

usza kegyelet vagy a politikai propaganda érdekei mellett, mely a jelen törekvéseit a múlt elismert tekintélyeinek érveivel igyekszik körülbástyázni, vajon a minket megelőző nemzedékek reprezentatív gondolkodóival és vezető embereivel való foglalkozás biztat-e tiszta, tudományos eredményekkel is a kegyelet erkölcsi és a propaganda politikai hasznán túl? Mert bármily sokra becstüljük is azt az erkölcsi és politikai gazdagodásunkat, mellyel a jelenbe is mélyen benyúló rendkívüli egyéniségek életmunkájának felfrissítése jár s bármennyire kényszerítve legyünk is e munka elvégzésére a velünk ellenkező irányok ama törekvése által, hogy a múlt értékeit a saját világnézetük érdekében monopolizálják (így épp az Eötvös József szellemi hagyatékának felújítását a reakciós publicisztika egyik legbefolyásosabb irányítója, Concha Győző, a közelmúltban épp azért ajánlotta, mivel erős fegyvereket vélt abban fölfedezni a politikai jogok teljes egyenlőségére és a szocializmus megvalósítására irányuló mozgalmak ellen**): mégis egy merőben erkölcsi vagy politikai hatás előidézésére irányuló szándékból rendszerint hiányzik az az elmélyedés és pártatlanság, mely a tudományos kutatást jellemzi és közel áll a veszély, hogy tendenciózusan csonkítjuk meg a múltat a jelen érdekében s fejtegetéseinkben inkább fog vezetni a ma telkesítése, mint a múlt megértése.

Már pedig egy ilyen lelki beállítás tudományosan káros és erkölcsileg értéktelen volna. Sőt meggyőződésem, hogy a kegyelet és a propaganda praktikus céljait is hívebben szolgálom, ha ez órában, mikor Eötvös József életmunkáját a *Társadalomtudományi Társaságban* felújítom, kizárólagosan tudományos szempontokat követve, azt keresem, hogy elméleti és gyakorlati erő kifejtései minő vezető gondolatok és érdekek körül alakultak ki és rendszerének emez uralkodó érdekei és gondolatai minő viszonyban állnak a mai nemzedék célkitűzéseivel és eszközeivel? Mert még a legmerevebb antihistorizmus és a legtúlzóbb pragmatizmus álláspontja mellett is nyilvánvaló, hogy a múlt egy része élően és alkotóan belenyúl a jelen mun-

* Szerző előadta a *Társadalomtudományi Társaság*-nak szeptember hó 27. ülésén.

** *Báró Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika*. Budapest, 1908.

kájába is s hogy legalább a múlt ezen részének ismerete nélkül pontos célkitűzés és eszköz kiválogatás lehetetlen. Már pedig az élő múlt megértésének egyik legtermékenyebb módja ama férfiak életmunkájának vizsgálata, kik a géniusz érzékenységével és tisztánlátásával élték át koruk főeseményeit, sőt tetteikkel vagy gondolataikkal közvetlenül befolytak annak formálásába. Minden nagy egyéniség tanító és nevelő úgy a múlt megértésére, mint a jelen átélésére, mint a jövő irányítására. És annál nagyobb mértékben tanító és nevelő, minél inkább nem akarjuk mai érzéseinket, gondolatainkat és érdekeinket reádisputálni, hanem a lehető legnagyobb tárgyilagossággal igyekszünk megérteni korát és egyéniségét. Ez a tudományos előítéletnélküliség egyszersmind a legszebb kegyelet és a legtermékenyebb politikai hatás is. Ez amellet egyedüli jogcímünk lehet arra, hogy rég porladó emberek életmunkájával foglalkozunk. Hisz ezt a feladatot az ő saját kortársaik vagy az őket közvetlenül követők minden ponton jobban végezheték el, mint mi: nagyobb közvetlenséggel, megértéssel, részvétellel, a részletek pontosabb tudásával, az összefüggések aprólékosabb ismeretével, a motívumok élőbb *Einführung*-jával. A mi fölényünk velük szemben csak egyetlenegy: éppen a nagyobb — de még nem túl nagy — távolsággal a legalkalmasabb perspektívát nyertük meg a történelmi kép méltánylására. Érdekeink és érzelmeink a múlttal már nincsenek oly mértékben összeforva, hogy megzavarják ítéleteink nyugalmát, de még elég erősek arra, hogy az illető kor és egyéniség élő mozgását érezzük. Felettük többé nem akarunk emlékbeszédet mondani, de pusztá történetet sem akarunk írni. Azon a határmegyén állunk, ahol a történelmi perspektíva velük szemben a legjellemzőbb és a legbiztosabb. Koruk már múlt, de megértésére kulcsunk van a múlt abban a darabjában, mely még mindig él s ami munkánkat is befolyásolja. Célunk velük szemben sem dicséret, sem gáncs, sem mentegetés, sem szolidáris felelősségek csökkentése vagy fokozása, sem vita a felett, hogy miben rejlik eredetiségük vagy kölcsönzésük: minket csak az érdekel, hogy mai munkánk, harcunk és törekvéseink szempontjából — Benedetto Croce szavai szerint — mi az ami él, s mi az ami meghalt az illető egyéniség *oeuvre*-jében?

I.

Eötvös József annak a liberalizmusnak volt utolsó hulláma Magyarországon, melynek a szabadság klasszikus doktrínája — a fiziokraták és a Adam Smith elmélete — még mindig eleven fejlődési érték, nem pedig a társadalmi reakció kendőző ideológiai rongya. A Wilhelm v. Humboldt, Tocqueville, Mill és Spencer alakjai mellett ő egyik legfényesebb tudású és készségű *representativ man*-ja annak az iránynak, melynek társadalmi bölcselete az egyéni szabadság gondolatán alapszik s melyet épp úgy akar megoltalmazni az ancien régime újra fölföltűnő kísérteteivel, mint a kommunista államnak az „egyéniiséget

tönkretevő” központosításával szemben. Magyarország átmenete a feudális kötöttségből a polgári szabadságba — melynek maga is egyik legnagyobb harcosa volt — még sokkal mélyebben és közvetlenebbül állt előtte, semhogy a verseny, az egyéni szabadság és a polgári jogegyenlőség nagy eredményeiről a fásult megszokottság vagy katzenjammeres kitomboltság azon érzelmeivel gondolkodhatott volna, mint a történelmi iskola ideológusai. Viszont Franciaország meg-megújuló forradalmi, a szocialista és kommunista törekvések előtérbe nyomulása, az *ateliers nationaux* meddő, de félelmetes kísérlete, a polgári rend véres konvulziói arra a meggyőződésre vezették, hogy valami elvileg rossz és tarthatatlan van a mai rendszerben, hogy valami alapvető ellentétnek kell lennie az egyéni szabadság és a szociális eszmék között. E két nagy történelmi átélés mellett korának egy harmadik tömegmozgalma is a legmélyebb hatást gyakorolta költőileg túlérzékeny lelkére: az az irány, melynek kialakulásában neki magának is vezető szerepe volt s a melynek romboló erejét szerencsétlen hazája katasztrófájában a közvetlen veszedelem minden rázkódásával átszenvedte: a nemzeti eszme, mely látszólag a két előbbi munkáját keresztezve egészen új célok felé hajtotta, trónok és államok fenyegetésével, az európai emberiséget. Eötvös tisztán látta, hogy az egyéni szabadság, a társadalmi egyenlőség és a nemzetiség eszméje korának az a három alapvető áramlata, melyeknek további fejlődésétől függ egész civilizációnk sorsa. Ezen három eszme eredetének, összefüggéseinek és hatásainak vizsgálata egész életének főproblémája maradt. És mert valóban becsületes gondolkodó volt, akinek az elmélet nem szórakozás vagy a politikai akció előkelőségi díszje, hanem alapvető biológiai szükséglet intellektuális és erkölcsi egyensúlyának biztosítására: élete egész gyakorlati munkája társadalombölcseleti rendszeréből nyerte a vezető szempontot és a legfőbb irányítást. Rendet csinálni gondolataiban és törekvéseiben a kora domináns áramlatai által nyújtott tapasztalatok között egyrészt, másrészt ezek és személyiségének alapvető tendenciái között, melyek az egyéni szabadság, a teljes emberi harmónia, és a humánus kultúra értékei felé szárnyaltak: vagyis a francia forradalom, a nemzeti szabadságharcok és a kommunizmus egyre erősödő kísérleteinek alapeszméjét és fejlődési irányzatait megérteni s azok ellenmondásainak belső egységét kihámozva gyógyszerrel találni a polgári társadalom véres sebeire — a haladás és az egyéniség érdekeinek feláldozása nélkül: — ez volt az Eötvös József elméleti és gyakorlati életének központi problémája, legnagyobb valósága, legszenvedélyesebb törekvése. S minthogy életének ezen alapkérdéseire a választ ama nagy munkájában adta, melyet a XIX. század uralkodó eszméiről és azok befolyásáról az államra írt: ezen könyve adja meg a kulcsot egész életmunkája megértésére.

Mielőtt azonban ezen munka eredményeit fontolóra vennök, meg kell ismerkednünk Eötvös általános társadalomtudományi felfogásával. A történelmi materializmus hatása alatt ma divat Eötvöst, mint „ideológust” lekicsinyelni, mint aki „eszmékből” akarja megmagyarázni a társadalom törvényszerűségét. Aki így gondolkodik, az csak hallomásból ismeri Eötvöst, vagy pedig annak az iránynak értelmével nincs tisztában, melyet némi gúnnyal „ideológiának” szokás nevezni. Ideológiának voltaképp a hibás ideológiát tekintik azok, akik joggal helytelenítik a történelemnek egyes eszmékből való levezetését, hanem ehelyett magának az élő társadalomnak kutatását sürgetik a maga összefüggéseiben és törvényszerűségeiben. De nincs a társadalomnak olyan magyarázata — bármily egyoldalúan materiális, avagy reális legyen is; induljon bár ki a gazdasági erők kizárólagos hatásából, avagy a társadalmi szervezetek kényszerű kauzalitásából — mely a társadalom fejlődésében az egyéni lélektan tényeit, az embernek a társadalmi mozgalmakban kitűzött céljait nélkülözhetné. Még a legorthodoxabb történelmi materialista sem tagadja az eszmék létezését és realitását, csak azt állítja, hogy ezek az eszmék nem valami Világszellem sugallatai, nem is az egyén önkényes okoskodásából eredő találmányok, hanem „a gazdasági viszonyok visszaverődése az emberek öntudatában”; hogy ennél fogva a társadalom fejlődésében jelentkező többnyire zagyva, frázisokkal és jelszavakkal kevert eszméket óvatosan kell fogadni, s meg kell vizsgálni, hogy a társadalom és az egyéni lélek micsoda való szükségletei lappanganak mögötte. Vagy például azok, akik az „érdekből”, vagy „élni akarásból” vezetik le a világtörténelmet az ismereteknek megfelelően „a legkisebb ellenállás irányában” sem fogják tagadni, hogy ez az alapvető biológiai törekvés a különböző korszakokban különböző eszmékben nyer kifejezést, melyek tanulmányozása ép azért elengedhetetlen. Bárminő legyen is az eszmeképződés lélektana, nyilvánvaló, hogy a hibás ideológiák mellett kell egy helyes ideológiának lenni, mely a társadalmi történetet tényleg meghatározza. Így pl. ha a szabadság, egyenlőség, testvériség „ideológiája” zavarosan és tökéletlenül fejezi is ki a francia forradalom törekvéseit, ki tagadhatná, hogy pl. Rousseau vagy a fiziokraták megállapításaiban sok oly „eszme” volt, mely híven fejezte ki az adott társadalmi realitást és a fejlődés irányát. (Pl. törvényelőtti egyenlőség, a gazdasági élet szabadsága, közteherviselés stb.)

De még azok az „ideológiák” is, melyek tényleg nem fedik a társadalmi valóságot, melyek a kritikus megfigyelő előtt merőben eszmebeli zászlóknak látszanak egészen másnemű törekvések leplezésére vagy eszményítésére: még ezek a gúnyos értelemben vett ideológiák is a legnagyobb jelentőséggel bírnak, s mint a kor színháti szimbólumai a harc, a küzdelem és az erkölcsi erőmegfeszítés szempontjából oly motorikus erővel bírnak, amilyenre a pontos, valódi ideológiák nem képesek.

És tényleg minden nagy világtörténelmi korszakban azt találjuk, hogy az emberek konkrét, reális, a viszonyokban gyökerező törekvései erkölcsi és vallási képleteket vesznek fel, s győzelmi erejük hitbeli intenzitásuktól is függ. A történelmi materializmussal is úgy vagyunk, mint a szerelem biológiai magyarázatával. Bármennyire igaz is, hogy a szerelem a nemi kiválasztás eredménye és lényegében a párosodásra tör, s bármennyire igaz is, hogy a társadalmi átalakulásokban az emberek első sorban anyagi érdekeik jobb kielégítését keresik: másrészt épp oly kevésbé lehet vitás, hogy amaz erkölcsi, esztétikai és egyéb ideológiák nélkül, melyek a szerelem biológiai alapját besugározzák, a nagyobb, az értékesebb, a lendületesebb része elveszne ennek az érzelmenek épp úgy, mint ahogy egy merőben gazdasági, erkölcsi és vallási ideológiáktól nem támogatott mozgalom sosem válhatik a kor alapvető törekvésévé.

Csak aki az ideológiáknak ezt a szerepét félreismeri, aki vakon bízik a váltakozó eszmékben, mint a történelmi fejlődésnek végső és alapvető indítékaiban, csak arra illik az „ideológus” jelző gúnyos alkalmazása. Már pedig Eötvös tisztában volt az eszmék általános szerepével, mindenesetre jobban tisztában volt, mint a legtöbben azok közül, kik ezt a támadást ellene intézik, így mindenekelőtt magáról a *társadalomtudomány lényegéről* olyan világos és meglepően fejlett fogalmai vannak, melyek az eszmék zavaros és csapongó érvényesülését kizárják.

„Azon kérdés: mennyiben érdemli a politika a való tudomány nevéét? merőben attól függ: lehetséges-e ismerni a törvényeket, melyek szerint az emberiség fejlődik? Az államtudomány minden tanának attól függ gyakorlati becse: mennyiben egyezők ama törvényekkel s azért az államtudománynak, ha kielégítő eredményre akar jutni, egészen azon utat kell követni, melyen minden inductiv tudomány fejlődött, melyek közé tartozik az is, amely nem eszmékkel, hanem kézzel fogható tárggyal, tudniillik az emberi társadalommal foglalkozik. Először a jelenségek hosszú sorát kell ismernünk, s vizsgálnunk minden oldalról, azután azt kell kitudni: mely összefüggésben állanak egymással e jelenségek? Hogy elvonhassuk a törvényeket, melyeken azok alapszanak; s ha e tényeket ismerjük, és amennyiben ismerjük, csupán akkor és annyiban lehetséges tovább haladnunk és ismereteinket alkalmazni a gyakorlati életben. Fejlődésünk törvényeinek ismerete egészen azon viszonyban áll az államtudományokkal, melyben a tisztán tudományos és a gyakorlati célokra alkalmazott vegy- és természettan állanak egymással. Csak azoknak előbocsátása után üzhetjük ezeket haszonnal, s a gyakorlati eredmények az utóbbiak körében mindig azon előhaladásoktól függnék, melyek az előbbiek terén történtek”.*

De nemcsak a társadalmi fejlődés kauzalitását látja tisztán Eötvös, hanem abba a hibába sem esik, mint sok modern

* *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra.* Pest 1871. II. kötet 566. 1.

szociológus, aki a társadalmi tények kölcsönhatásával szemben elfeleddi az egyén célkitűző, a viszonyokat módosító szerepét. Ellenkezőleg: az egyéni lélektan alapvető tendenciáit épp úgy figyelembe igyekszik venni, mint a társadalmi szerkezet átalakító hatását az egyénre. A legnagyobb eréllyel tiltakozik az állam öncélúsága ellen, s úgy elméletileg mint gyakorlatilag az emberek érdekeinek a legmesszebbmenő hatást tulajdonítja az állam célja és átalakulásai meghatározásában és egészen modern még ma is, mikor hangsúlyozza, hogy

„épen a tudományos műveltséggel nem bíró többséget kell egyedüli illetékesnek ismernünk az államcél kérdésének eldöntésében; legalább csak a többség nézetei bírnak e tárgyban gyakorlati fontossággal”.*

Sőt az állam öncélú vagy transcendentális felfogásával szemben, inkább az ellenkező végletbe esik, mikor benne az emberi technika eszközeivel azonos mérő célszerűségi berendezést lát. Így mikor az állam hatáskörének túlzó kiterjesztése ellen küzd, ezt a jellemző érvet használja:

„A találmányok története az emberi szükségek történetírása; s miként az első kapát bizonyosan nem használták, míg az ember oly dologhoz nem fogott, melyhez tagjai és a földről fölvetett kövek nem voltak elégségesek, úgy bizonyára senki sem fogja vasfogóval, amit kezével könnyen megfoghat, oly teher fölemelésére, melyet maga elbír, senki sem fog híni más embert segélyül, avagy száz embert foglalkoztatni azzal, amit tíz is elvégezhet”.**

Vagyis Eötvös a *lex minimi* elvének döntő jelentőséget tulajdonít az állami intézmények kialakulásában, s ezen felfogásának gyakorlati következményeit is levonja, mikor az állami beavatkozás korlátait ezeket a vezérelveket állítja fel:

„1. Hogy az egyes soha sem célnak, hanem mindig csak eszköznek tekinti az államot, mely által bizonyos személyes céljait elérni törekszik, s annál fogva minden áldozatnak, melyet az állam fönntartása igényel, csak annyiban veti magát alá, amennyiben egyéni céljait csupán az állam által hiszi elérhetni.

2. Hogy senki sem nyúl céljai eléérése végett távolabbi eszközökhöz, míg a közelebb fekvőket kielégítőknak találja, s hogy ennél fogva az egyes csak azon célok eléérése végett folya-modik az államhoz, melyekről azt hiszi, hogy saját erejével vagy más eszközökkel, melyeket kevesebb áldozattal megszerezhet, például kisebb társulatok által, nem érheti el”***

Aki ilyen racionalista elveket táplál az állam lényege, az egyén és az állam közötti viszony tekintetében, az bizonyára nem lehet valami az élettől elszakadt s kedvenc elméletein nyargalászó ideológus, hanem mélyen látó és erősen praktikus irányú gon-

* I. m. II. k. 126. 1.

** I. m. II. 118. 1.

*** I. m, II. 95. 1.

dolkodóval állunk szemben, aki előtt nem, lehet idegen az *államnak osztályuralmi mechanizmusa* sem. És tényleg Eötvös munkája nem egy helyén oly világosan látja a társadalom osztály- és érdekarcainak döntő szerepét, mint napjaink szociológusai közül is csak igen kevesen. Habozás nélkül jelenti ki pl. úgy a múltra, mint a jövőre nézve, hogy az állam célja mindenkor az uralkodó csoport érdekeinek kielégítése:

„Ahol abszolút hatalommal találkozunk — legyen az egy személyre, egy osztályra, vagy az összes polgárok többségére ruházva — ott mindenütt az uralkodó vágyainak és szükségeinek kielégítése tekintetik az állam legfőbb céljának, s ha a francia törvényhozás többsége azon meggyőződésre jönne, hogy az egyéni tulajdon megszüntetése az egésznek javára lesz, az általánosan elismert elvek szerint épen oly kevésbé fog hiányzani a törvényes eszköz e nézetek keresztülvitelére, mint XIV. Lajos idejében”.* Épp oly tisztán látja az államcsínyek szerepét a történelemben, mikor a jog gyöngeségét hangsúlyozza az erőszakkal szemben:

„a kérdés: ki gyakorolhasson az államban egészen abszolút hatalmat? Soha nem a jog, hanem mindig a hatalom kérdése, s az államcsínyeknek (*coup d'état*) egész sorát mutathatja fel minden nép története, melyből megtanulhatjuk, miként egészen jogtalan cselekmények sem tartoznak a lehetetlenségek sorába, s az állam legfőbb szolgája, épen mivel mindenkinek szolgál, és így mindenkinek szüksége van rá: könnyen fölemelkedhetik mindenkinek urává”.**

Egyáltalán a társadalmi és az állami élet minden elméleti kérdésében Eötvös egy szigorúan kritikus álláspontot foglal el, melyet talán leginkább mint *szociológiai nominalizmust* jellemezhetnénk. Gyakran hangsúlyozza, hogy ne engedjük magunkat absztrakt fogalmakkal (minő pl. a szuverenitás, az államhatalmak megoszlása, a demokrácia, a nép stb.) félrevezetni, hanem mindig szigorúan vegyük fontolóra, hogy minő embercsoportok, minő érdekek, s minő törekvések lappanganak e megállapítások mögött. Így pl. nagy meggyőző erővel mutatja ki, hogy az államhatalmak megoszlásának Montesquieu-féle tana nem valami absztrakt bölcselkedés eredménye — vagy ahol tényleg az, hát rossz is — hanem szigorúan meghatározható történeti szükségletek megoldása. Éleselméjűen bizonyítja pl., hogy az államhatalmak puszta megoszlása nem nyújt garanciát:

„Maga Montesquieu Velence példájára hivatkozott, hol a törvényhozás a nagy tanácsot, a végrehajtás a pregadikat s a bírói hatalom a negyvenes tanácsot illette, s az állam kényuralma még sem szelídült a hatalmak ezen megosztása által, ami M. nézete szerint is annak volt természetes következménye, hogy akik a különböző hatalmakat gyakorolták, mind ugyanazon osztályhoz tartoztak”***

* I. m. I. 423. l.

** I. m. I. 451. l.

*** I. m. II. 180. l.

Különben is ez az ideológusként gáncsolt gondolkodó a legélesebb bizalmatlansággal volt, minden merőben „eszmebeli” magyarázattal szemben.

„Kevés bizalommal vagyok — úgymond — elméleti okok iránt a politikában. A legvilágosabb bizonyítás is a felől, hogy valami a közjóra nézve kívánatos, csak annyiban bír hatással, amennyiben minél több egyént meggyőzünk az iránt, hogy az nekik maguknak is hasznukra van; annál többet adok a tények kényszerítő hatására”.*

Az érdekek és az érdekek küzdelmének ezt a szerepét sűrűn alkalmazza a történelem magyarázatában. Így pl. lényegében tisztán és helyesen látja az abszolút királyi hatalom bukásának okait:

„A királyság története Európa minden nyugati államában is ezt igazolja. Hatalma akkor fejlett ki, midőn mint a polgári rend védője, mint az egyenlőség elvének képviselője tudta magát feltüntetni, s a királyság megtartá ezen hatalmát akkor is, miután az egyházat legyőzvé, magát ezáltal legerősebb támaszától — a vallás szentesítésétől — megfosztotta, mindaddig, míg fennállása szükségesnek látszott azon érdekek oltalmára, melyek által nagygyá lón. Amint hatalmát a királyság egyre kijebb terjeszté, s az egyesek önállóságát végre azon körökben is veszélyezteté, hol azt előbb oltalmazta, mihelyt azon abszolút hatalommal, melyet fogalmilag neki tulajdonítottak gyakorlatilag élni akart: emelkedésének korszaka lejárt, mert a feladat, melyet maga elé tűzött, ezen pillanattól lehetetlenné vált”.**

Vagy ha nem is kimerítően és teljesen, de főbb vonásaiban helyesen értékeli a francia forradalom okait, mikor kijelenti: „Csalódnak, kik ezen nagy eseményt ideológok művének tekintik. Nem eszmék, hanem nagyon is anyagi szenvedések és szükségek bírták rá a népet, hogy 1879-ben a régi állapot ellen feltámadjon. Az emberek nem tűrhették többé, hogy az államnak viszonyai s a nép millióinak ezektől feltételezett jóléte az uralkodó családi összeköttetéseitől és személyes hiúságától függenek; biztosítani akarták magukat az emberek oly események ellen, minő a nantesi edictum visszavonása volt, ezen önkényes törvényváltoztatás, mert több százezer békés polgárt hazájából száműzött; beleuntak az emberek a despotismusba, melyet bármely parányi tisztviselő az állam nevében kénye-kedve szerint gyakorolhatott; mindenki eltűrhetlennek találta azon állapotot, melyben csak egy „*lettre de cachet*” volt szükséges, hogy a közjó ügye alatt szabadságától megfosztassék, s melyben a király részéről olykor szilárd törekvés mutatkozott a közterhek kisebbitésére — mit a forradalom kezdetében XVI-dik Lajos példája is mutat — de az egyesek nem volt módja arról meggyőződni: vajjon elkövetett-e minden, hogy a királyságnak e szándéka teljesüljön? Ezen bajok orvoslását várta a nép az új alkotmánytól. A forra-

* I. m. II. 671. 1.

** I. m. I. 409. I.

dalom millió meg millió híve nem eszméért, hanem állapota javításáért küzdött”.*

Hasonló rendkívüli éleslátást tanúsít nem egyszer úgy a múlt, mint a jelen alapvető irányzatainak megítélésében. Meglepő tisztán látja olykor az *állam hódításos eredetét* (mellyel szemben azonban helyes kritikai érzékeléssel elismeri a szerződéses elmélet jogosultságát, nem mint történelmi magyarázatot, hanem mint irányító célkitűzést és mértéket a jövőre nézve); ismételten hangsúlyozza a mai korban a *nagy államok szükségességét* s kifejlődésük magyarázatában olykor oly közel jut a történelmi materializmus álláspontjához, hogy a különbség szinte fogalmazási kérdéssé válik,** egész horderejében fogja fel a *főváros és a vidék közötti ellentét* alkotmányjogi jelentőségét és a *tér fontosságát* az alkotmány fejlődésében; zseniális biztonságot tanúsít a *középkori törzsszerkezet* megértésében, valamint annak felismerésében, hogy *e kor a nemzetiségi problémát nem ismerte*; egészen pontosan mérlegeli a *királyi hatalom népvédő szerepét* és a nemesség uralmának gyökereit; észreveszi a *reformáció hatását a fejedelmi abszolútizmus erősítésében*; józan és egész modern szkepticizmust mutat a *köztársaság értékelésében* az egyeduralommal szemben s mint látni fogjuk a *modern szocializmusnak is képes gyökeréig hatolni*, midőn nem borzongó érzelmeit, de a tények logikáját követi stb.

Mindezen elemzésekből, melyeket taláломra ragadtam ki hatalmas gondolatvára köveiből a figyelmes olvasó könnyen észreveszi, hogy az a gondolkodó, aki a múlt és a jelen eseményeinek szövevényében gyakran ekkora mélyrelátással vág magának utat, nem lehet holmi írószobaeszméken nyargalászó, a rossz világnak erkölcsi leckéket papoló, szűk templomtornyotapasztalatait gögösen általánosító dogmatikus professzor, hanem itt egy olyan író beszél, aki igen mélyre lát az élő emberek motívumaiba és átalakuló társadalmak törvényszerűségeibe. Így nem egyszer *az alkotmány lényegét s az azt irányító reális erőket* oly világosan elemzi, mely még ma is szokatlan az irodalomban. Pl. Lassalle mondhatta volna a következő megállapítást:

„A valódi hatalmak, melyek az államnak támaszul szolgálhatnak, önmaguktól keletkeznek s minthogy minden valóságos hatalom, melyet az állam nem alkalmaz, mindig ellene fordul: a törvényhozó helyesen cselekszik, ha ezeket az állam épületébe

* I. m. I. 201. l.

**„Valódi államokkal csak a polgáriasodás felsőbb fokán találkozunk. E jelenség oka azon befolyásban fekszik, melyet a polgáriasodás haladása az emberi szükségek szaporítására gyakorol, miután ugyanis aszerint, amint az egyesek szükségéi növekednek, azoknak kielégítésére is számos erő közrehatását, s tehát nagyobb községek főnállását igényli: a polgáriasodás magasabb foka mindig nagyobb testületek alakulását is vonja maga után.” (I. m. II. k. 489 l.).

beilleszti: de ily hatalmakat teremteni, vagy abba, amit a viszonyok s egy század eseményei tönkrejuttattak, új életet lehelni, erre a törvényhozás nem képes”.*

Épp így világosan látja a *forradalmak alaptermészetét* és az *új rend létrejöttének legnagyobb nehézségeit*.**

Társadalmi gondolkodásának ezt az élettől lüktető realitását még tisztábbá és erősebbé teszi, rendszerének néhány más alap gondolata is. Így mélyen megvan győződve az *emberi természet fundamentális tendenciáinak változatlanágáról* és egy ma is élő módszertani elvet szegez le ebben a tanításában:

„A tér, melyen az államtudomány tapasztalatait gyűjtheti, a történet; az eszköz, mely által a csalódásokat kikerülhetjük, azon meggyőződés, hogy bármi nagy legyen a különbség, mely a múlt századokban előforduló egyes cselekvények és események között mutatkozik, az ember mégis mindig hasonló maradt magához, hogy bármily távolra haladott, mégis mindig azon egy módon ment előre”.***

És az emberi természet alapvető tendenciájaként nem habozik az *egoizmust* elismerni anélkül, hogy elfeledné az *altruizmus* ama *lendületét*, mely nélkül sosem folytak le nagy világtörténelmi átalakulások. Az állam fennállásának okairól beszélve, ezt tanítja:

„Ha fõn akar állani, úgy kell rendezve lennie, hogy az egyéni önzés számításának megfeleljen: nem azért, mintha azt állítanám, miszerint az önzés minden emberi cselekmény egyedüli forrása; hanem mivel különösen oly lény ellenében, melyet nem lehet szeretni, mint az államot, mindenesetre a legközöségesebb s aminek tartósságot óhajtunk, annál nem kivételekre, hanem rendes viszonyokra kell számítanunk. Nagy veszély pillanataiban az egyes polgárok legnagyobb önfeláldozása mentette meg az egyes államokat: rendes viszonyok között minden államot az egyesek önzése tartja fõn, s a veszélyeket, melyek az államot fenyegetik, csak úgy kerülhetni el, ha a többség meggyõzhető afelõl, miszerint önzésbõl kell kívánniok az állam fõntartását”.†

Az egyén lelki életének és a társadalmi kölcsönhatásoknak gondos mérlegelése Eötvöst szükségképp a klimatikus és fajitörténelemmagyarázatoknak épp olyan kérlelhetetlen ellenségévé

* I. m. I. 306 l.

** „A forradalom nehézségei valósággal csak első eredményei után kezdődnek, s mindig két dologtól függ végső diadala:

1. ha az államhatalomtól, melyet meglepve, pillanatra legyőztek azon lehetőséget is elvették, hogy magát összeszedvén, újra kezdhesse a harcot;

2. ha azok, kik az államhatalmat kiszorították, tudják magukat kormányképpen rendezni, s a rendezett államhatalom szükségének megfelelnék”. (I. m. II. 338 l.)

*** I. m. I. 31. l.

† I. m. II. 114. l.

teszi, mint amilyen elutasító azokkal az elméletekkel szemben, melyek az egyes nemzetek eltérő sorsát különleges néplélek fölvételével magyarázzák. Amit pl. a népek u. n. „képességei” ellen felhoz, az oly bölcs és átgondolt, hogy még ma is okulására szolgálhatna a szociológia nem egy felekezetének:

„De hogyan magyarázhatjuk ki ebből, hogy ugyanazon nép különböző mértékben haladt elő különböző időkben; mint fejthetjük meg azon körülményt, mely szerint ugyanazon nép, mely bizonyos körülmények közt századokig tespedésben volt, a legélénkebb előmenetelt tette, mihelyt az érintett viszonyok változtak; mint fejthetjük meg mindenek fölött azon tagadhatlan tényt, hogy a történetek folyama alatt nem mindig egy és ugyanazon nép ment a többiek előtt, hanem hogy fölváltva különböző népeket találunk a polgárisodás élén? hogyan érthetnők meg mindezt, ha föl nem vennők, hogy bizonyos képességeken kívül, melyeket minden esetre sok népnél meg kell engednünk, még különös viszonyok is szükségesek a haladásra, mellyel azon képességeket működésre indítják? Innen következik, hogyha föltesszük a népek különböző képességét, abból legfőlebb azon eredményt kell vonnunk, hogy bizonyos népiségek kevesebb tehetséggel bírnak a haladásra mint mások, anélkül, hogy ezáltal meg lenne fejtve azon nagy különbség, melyet a haladás gyorsaságára nézve különböző időkben tapasztalunk.”*

Mindezeknél azonban élesebb világitásba helyezzük Eötvös rendszerének életgazdagságát, kritikus racionalizmusával párosult történelmi érzékét, ha a fejlődésre vonatkozó gondolatait s első sorban *haladási elméletét* vesszük szemügyre. Bár a haladási tételt egy nagyon érdekes és finom vallási megfontolásra alapítja,** mégis teljesen pozitív ismérvek szerint kívánja elbírálni az emberi haladás kérdését:

* I. m. II. 624 l.

** „Nem ismerek istentelenebb állítást annál, mely szerint a mindenható önmagának és az angyaloknak mintegy időtöltésül hozta e világra az embert, hogy kegyetlen örömét találja azon nyugtalan törekvésben, amint bizonyos körben forog, s azon tehetetlen erőlködésekben, amint a porból kiemelkedni törekszik, hogy fájdalmas eséssel megint visszasüllyedjen abba.

A ki isten jó és igazságos voltában hisz, a haladást sem vonja kétségbe; mert amint nem tehetjük föl ama jóságánál fogva, hogy a jobb utáni vágy, melyet az emberben feltalálunk, nem egyéb csalódásnál, melyet isten oltá az emberi természetbe, hogy azon kevés boldogságot, mit e földön találhat vala, megmérgezze; oly kevésé fér össze igazságos voltával, hogy elveszetteknek tartsuk éppen a legjobbak iparkodásait, kik az emberiség előhaladása érdekében minden időben fáradoztak. Oly nézet ez, mely világos ellentétben áll a keresztyénséggel.; mert az ígért mennyei boldogságra csak annyiban teheti magát az ember méltóvá, amennyiben e földön fölemeli magát”. (I. m. II. 578. l.)

„Nézetem szerint — úgymond — három ismertető jelről ítélni meg különböző korszakok műveltségét; úgymint:

1. azon hatalom mennyiségéről, mellyel az ember az anyagi világ erői fölött bír;

2. arról, hogy a műveltség bizonyos foka mennyire általános az emberek között;

3. hogy mennyiben ismerik el és tartják tiszteletben az emberi méltóságot.

Minél nagyobb az ember hatalma a fizikai világ fölött; minél többen emelkedtek műveltségre, minél inkább tiszteletben tartják az emberi méltóságot: annál nagyobb a műveltség előhaladása”.*

Ezzel a technikai, intellektuális és morális mértékkel a kezében Eötvös egy merész és lendületes kísérletet tesz a különböző korok haladási mérlegének megállapítására és széles perspektívája világ-történelmi átnézetét annak a férfias optimizmusnak szellemével végzi be, mely egyes múltó visszaesések dacára hisz a polgárisodás biztos előrehaladásában és az ígéret földjét nem a múltba, de a jövőbe helyezi. A haladás tényének megállapítása azonban egymaga Eötvöst nem elégíti ki, hanem annak törvényeit is keresi, mert csak ezen törvények ismerete alapján lehet az állam feladatát a haladás előmozdítására — mert Eötvös minden individualizmusa dacára sem kételkedik abban, hogy igenis ez az államnak főfeladata — meghatározni. A haladásnak Eötvös szerint három alapvető törvénye van:

1. Minden haladás különböző egyéniségek érintkezésétől függ.

2. A haladás irányát mindig az uralkodó eszmék határozzák meg.

3. A haladás mértéke a szükségektől függ.

Az első törvény a népek és egyesek érintkezésében látja a haladásra ingerlő termékeny eszmék melegágyát.

„Mint a vándormadarak — úgymond — magukkal viszik némely növény magvait, s azon szigeten, ahol rövid pihenést tartanak, idegen vegetáció csiréit szórják el: úgy vitték át egyesek gyakran egyik nép eszméit más népekhez, s mély jelentősége van a mondának, mely szerint az ó-világ minden nagy törvényhozója és gondolkodója utazásban töltötte élete nagy részét”.** Hasonló jelentőséget tulajdonít Eötvös a népek érintkezésének is:

„Amit egyeseknél látunk, ugyanazt találjuk egész népeknél. Egy népiség sem fejlődhetik, bármi tehetségekkel legyen megáldva, magasabb műveltségre, míg elkülönözve áll, s a már műveltebb nép is hátramarad, sőt visszasüllyed a polgárisodás pályáján, mihelyt gyérebbek lettek, vagy éppen megszűntek érintkezései másokkal.”***

* I. m. II. 580. 1.

** I. m. II. 609 1.

*** I. m. II. 608. 1.

Ezt a törvényt Eötvös néhány szép történelmi példával igazolja s gondolatmenete még ma is nemcsak meggyőző és életképes, de épp az újabb szociológiai kutatásokban számos alátámasztást talál, úgy a békés, mint a háborús érintkezés tényeiből.

A második törvény nincs a szükséges világossággal megformulázva s félő, hogy itt Eötvös nagyobb szerepet tulajdonít a vallásos és erkölcsi eszméknek, mint a tudományos és technikai ismereteknek, bár erőteljesen hangsúlyozza a *szabad vizsgálódás* fontosságát a haladás szempontjából.

A harmadik törvény nem kevésbé bizonytalan. Bár a népek gyakori érintkezéséből eredő új meg új szükségleteket tekinti a haladás főmozgató kerekének, másrészt azt tanítja, hogy „az eszmék idézik lassanként elő azon szükségeket, melyek szorosabb értelemben nem állati ösztöneink kielégítésére vonatkoznak”. Úgy a szükségletek, mint az eszmék lényegének behatóbb elemzését nélkülözzük.

A haladás ezen egész koncepciójából is nyilvánvaló, hogy Eötvös eszmetana semmi rokonságban sincs azzal az iránnyal, melyet rossz értelemben „ideológiának” szokás nevezni, sőt hogy ő ellenkezőleg a vezető eszméket az egyéni lélektanral és a társadalmi fejlődéssel szoros összeköttetésbe igyekszik hozni, de az eszmék keletkezése és szerepe tekintetében nem volt képes valami egységes álláspontra jutni, sem az egyéni lélektan valamely alapvető tendenciájában, sem a társadalmi történetis valamelyik sorozatában. Innen van, hogy az uralkodó eszmék mibenlétét sehol pontosan meghatározni nem képes, bár ő maga óv a pontatlan ideológiai elemzés káros hatásától, kijelentve, hogy

„Midőn senki sem tudja tisztán kifejezni véleményét, mindnyájan egy szóban egyeznek meg, mely alatt mindenki azt értheti, amit akar; s ezért abból, hogy a nép bizonyos szavakért, mint „egyenlőség”, „szabadság” és „testvériség” látszik lelkesülni, épen nem lehet eszméire, vágyaira és törekvéseire következtetést vonni... Sőt inkább különös vizsgálat alá kell azokat vennünk; mi már magában is nehéz ugyan, de még nehezebb a mi napjainkban.” *

Ezt az elemzést ugyan nem egy konkrét problémánál fényesen hajtja végre, de anélkül, hogy megnyugtató elméleti általánosításig volna képes eljutni. Így különböző, de sohasem kimerítő meghatározásokat hallunk az uralkodó eszmékről. Pl. inkább az eszméknek a társadalommal való általános összefüggésükre gondol, ha ezt mondja:

„Mindenkorszak uralkodó eszméi azon fogalmakból erednek, melyekből kiindult, a viszonyokból, melyeken átment, az érintkezésekből, melyekbe különböző népek, mint különböző eszmék képviselői, egymással jöttek, végre az emberi gondolkodás azon

* I. m. II. 36 l.

örök törvényeiből, melyeknek egész népek uralkodó eszméinek fejlődési rendje is alá van vetve.

Innen következik, hogy valamely kornak uralkodó eszméi sohasem változhatnak meg rögtön, s hogy tehát a haladás irányának rögtöni megváltozása is lehetetlen, miután mindig az uralkodó eszmék határozzák azt.” *

Ellenben a puszta szimbolisztikus köntös lebeg előtte, ha így szól:

„Minden államnak szüksége van egy eszmére, mely anyagi erőit összetartja, mely közös cél felé készíti. Akár valamely nagy egyéniség melletti lelkesedés, vagy azon hűség, mellyel az állam lakói uralkodóházukhoz viseltetnek, meg lévén győződve, hogy a jog, melynél fogva ama ház a trónt bírja, csak koronája azon fának, melyen az egyesnek minden joga fejlődött; akár a nemzetiség érzése, melynek állása az állam fönállásától függ, vagy hosszas emlékezések ereje tartsa egybe az állam összes lakóit: annyi bizonyos, hogy ilyen mindent átható eszme kapcsolata nélkül egy állam sem állhat fenn soha, közszellem, hazafiság nélkül egy sem lehet hatalmas. *Mens agit melem.*” **
Vagy az eszméknek a kor haladási irányával való összefüggését emeli ki ezekben a szavakban:

„minden eszme csak akkor s azon alakban válik egyes korszakokban uralkodóvá, melyben azt az általános haladás érdeke megkívánja s hogy a hatalmat, melyet az valamelyik korszakban gyakorol, mindenik elveszti, ha oly alakban állítatik fel, mely által az általános iránnyal, melyet civilizációnk haladásában követ, ellenkezésbe jön”.***

Ezekből és sok más e tárgyra vonatkozó nyilatkozataiból nyilvánvaló, hogy Eötvös az uralkodó eszméket a társadalom és az egyéni gondolkodás termékének tartja, azoknak a haladás irányával való összefüggését hangsúlyozza, összefonódottságukat vallási és erkölcsi érzelmekkel kiemeli, viszonylagos függetlenségüket az egyesek akaratával és a hatalom önkényével szemben elismeri: de az eszmék keletkezése és fejlődése folyamatának pontosabb elemzését hiába keressük nála, épp oly kevéssé a lelki, mint a társadalmi oldalon.

Az uralkodó eszmék lényege és szerepe ezáltal homályban marad és alapvető fogalmai elemzésében való pontatlansága — érzelmi elfogultsága mellett — főoka Eötvös tévedéseinek ama nagy probléma megfejtése körül, melyet élete munkájául tűzött ki.

II.

Eötvös a szabadságot, az egyenlőséget és a nemzetiséget a XIX. század uralkodó eszméinek tartja, de fogalmi körüknek és a társadalomban való érvényesülésüknek beható elemzése

* I. m. II. 649 1.

** I. m. II. 660 1

*** *A nemzetiségi kérdés.* Révai kiadás. 7 1.

arra a meggyőződésre viszi, hogy ezek az eszmék részben egymással ellentétbe állanak, részben pedig a nemzetiség követelményeinek megvalósítása ellentétben áll korunk amaz alapvető szükségletével, mely a nagy államok fennmaradását kívánja meg. Lássuk miben áll az eszméknek ez az ellentéte egymás között és a nemzetiség elvének a modern államalakulatokkal való összetükközése. Abban első sorban, hogy az európai emberiség a szabadság eszméjét az egyenlőség eszméjének egyre teljesebben feláldozza. A királyi abszolútizmus romjain egy új, még elnyomóbb abszolútizmus jött létre: a többségi akarat abszolútizmusa. Az egyesnek nincs már oly joga, nincs már oly működési tere, melybe ez az új és a réginél még ezerszer nyomasztóbb zsarnok be nem tolakodnék. Az egyént a nép szuverenitásának gondolata annyira elkápráztatja, hogy észre sem veszi az új szolgálókat, melybe jutott.

„Igaz, neki joga van a választási működésben részt venni, s ő az év bizonyos napjaiban, midőn e jogot gyakorolja, azon mindenható erő részecskéjének tarthatja magát, melynek feltételül van alá vetve. Neki is van egy órája, midőn urat játszhatik; de helyzete ilyenkor csak olyan, mint az ókor rabszolgáé, kik a saturnáliák napjaira szabadon bocsáttattak, kik egy pár óra hosszáig még az uralkodás gyönyörében részesültek, s kik ekkor Krétában megfenyíthették még az urakat is, de a boldogság néhány rövid perce múlva a kegyetlen elnyomatás állapotába hanyatlottak vissza”.*

Körülbelül ugyanabban az évben, mint Herbert Spencer, de nyilván az angol gondolkodó ismerete nélkül s tőle teljesen függetlenül, a magyar államfilozófus is egybehordta az államzarnokság egész bűnlistáját az egyén rovására. Valójában szerinte a helyzet az, hogy a többségi uralom az egyes szabadságát teljesen feláldozza a népszuverenitás fantomjának, melyet pedig a valóságban nem a többség gyakorol, hanem egy-egy oligarchia, vagy oly zsarnok, aki a főváros államcsínyje folytán kerül a hatalom birtokába. Mindezt a végletekig hajtott egyenlőségi elv okozza, mert:

„A népuralom mindenhatósága nem pusztán szójárás. Mivel a nép mindenütt jelen van, a legkisebbre mint a legnagyobbakra egyaránt kiterjesztheti hatalmát s mivel demokráciában az állam hatalma éppen azok által gyakoroltatik, kik egyszersmind a közvéleményt képezik, e hatalom oly államokban még az erkölcsi korlátoktól is szabad. Minden ellenállás a jogtalan hatalom ellen, mely egyes zsarnok ellenében erény gyanánt magasztaltatik, itt úgy tűnik fel, mint bűn; oly cselekmények, minőket abszolút monarchiában a közvélemény megbélyegez: barátok elleni árulás, a vér legszentebb kötelékeinek megsértése midőn az uralkodó java forog fön, a legnagyobb önlealás a hatalmas úr előtt, ki bennünket eltiporhat, — az abszolút nép uralma alatt mint erények

* I. m. I. 227. 1.

mutattak fel; hogyné gyakorolthatnék tehát a nép kezében az abszolút hatalom nagyobb kiterjedésben, s hogyné szoríttatnék általa az egyesnek szabadsága még szűkebb korlátok közé, mint az a királyság alatt lehetséges volt”.*

A francia forradalmak váltakozó államcsinyjei Eötvös előtt, mint a népuralom szükségyszerű velejárói tűnnek fel és sóhajtva gondol a boldog Angliára, hol az egyenlőséget korlátok között tartja a szabadság gondolata. De a doktrínás egyenlőség tan, Rousseau átkos elméletének *à outrance* keresztülvitele a *nemzetiség eszméjével is összeütközik*, hisz ez az elv összeférhetetlen a többség abszolútizmusával:

„Vagy el kell ismerni a többség korlátlan felségjogát, s akkor mindenik többség — éppen a nemzeti törekvések idejében — hatalmát a kisebbségben levő nemzetiségek elnyomására fogja fordítani mindaddig, míg az állam fogalma a nemzetiség fogalmával egyé vált: vagy pedig a többség korlátlan felségjoga nem ismertetik el és külön mindenik nemzetiség számára bizonyos elidegeníthetlen jogok állapítanak meg, melyek a felség jogkörén kívül esnek, s azon pillanatban, midőn ez történik, az egyenlőség és szabadság elve is, a szokásos értelemben már nem alkalmazható.”**

Az eszmék emez összeütközése által okozott zavart még fokozza a nemzetiségi elv túlzott érvényesítése, mely minden apró-cseprő nemzetiség számára külön állami létet vindikálva, avagy a külön államok alatt élő egyazon nemzetiség tagjait egyetlen közös államban akarván egyesíteni: a legtöbb fennálló államalakulatot veszélybe sodor.

De ezektől a súlyos összeütközésektől el is tekintve, különösen az egyenlőség eszméjének további érvényesülése látszik civilizációnk sorsára végzetesnek. A népszuverenitás tana szükségképpen magával hozza, hogy a többség akaratának semmiféle korlátja nincs az egyénnel szemben. A többség mindent megtehet, amit a nép javára, a nép érdekében elhatároz. A jogi és politikai egyenlőség gondolata szükségkép elvezet a gazdasági egyenlőség gondolatára is, mivel nyilvánvaló, hogy a vagyombeli nagy különbség a politikai egyenlőséget illuzóriussá teszi. Innen a szocialista és kommunista tanok egyre növekedő hatalma, mert azok a francia forradalom egyenes következményei. És itt Eötvös meglepő éleselmjűséggel mutatja ki, hogy aki egyszer a nép szuverenitásának tanát elfogadja, annak semmiféle elvi kifogása nem lehet a magántulajdon elkobzása ellen:

„Lehetetlen — úgymond — a kommunizmust elvben megátadni anélkül, hogy egyszersmind az államintézmények alapelveit meg ne ingassuk, melyeket fönn akarunk tartani, s az államban elvégre nem marad a veszélyes tanok ellenében egyéb óvszere, mint az anyagi erő.”***

* I. m. I. 411. 1.

** I. m. I. 99. 1.

*** I. m. I. 437 1.

De nemcsak mai polgárosodásunk alapelvei, hanem maga a történelmi haladás útja is a *kommunizmus felé* tör. Hogyan legyen képes egy oly társadalom útját állni a tulajdon elleni támadásoknak, mely maga is a tulajdon megtagadásából született meg? És nincs szocialista, aki kérlelhettelebb logikával tárná fel a helyzetet, mint ahogyan Eötvös teszi:

„Franciaországban nemcsak minden politikai, hanem a birtokjogok nagy része is a forradalomban veszi eredetét. A közép-osztályok újra visszafoglalák Franciaországot azoknak utódaitól, kik az újabb történelem theoriája szerint egykor őket meg-rabolták és Franciaország mostani jólétét azáltal alapíták meg, hogy oly spoliatiót merészelték véghezvinni, minőre a római polgárháborúk óta nincs példa a történetben. Részemről nem tagadom ez eseménynek üdvös következményeit Franciaország fejlődésére, s azon körülmény sem ismeretlen előttem, miképp az új birtok, mely e spoliatio alapján keletkezett, a törvények által van szentesítve; de úgy hiszem, senki sem fogja tagadni, hogy a birtoknak ily tömeges átruházása éppen nem volt alkalmas a birtokjog szenteségének eszméjét erősíteni, s hogy oly országban, hol 60 év előtt ezektől elvették a tulajdont, s hol a törvényhozás később, midőn a vesztéséért egy milliárd kárpótlást ajánlott meg, e kisajátítást jogtalanságnak ismerte el, sokkal kevésbé kell tiszteletben állani a tulajdonjognak, mint másutt. Hol a birtokos osztályok spoliatiója s a tulajdonnak több kézbe új felosztása nagyobb anyagi fejlődésre vezetett, igen könnyen rájön az ember a gondolatra, hogy e kísérletet talán hasonló sikerrel még egyszer meg kellene kezdeni. A francia forradalom elvileg elismerte a tulajdonjogot; s így azok között, kiket a tulajdon elleneinek tartunk, sokan vannak, kik azt szívesen a társadalom alapjául ismernék, csakhogy a birtok szerintök egy kissé másképp volna felosztandó. A francia forradalom példája ily vágyaknál mindig biztosító előzményül fog szolgálni.” *

A társadalom alapelveinek és a tényleges helyzetnek ellentmondása olyan kifejezett és kiélestedt, hogy vagy a magántulajdont kell feláldoznunk vagy az uralkodó eszmék mai sodrát kell feltartóztatnunk és más mederbe szorítanunk. A polgári szabadság — melynek alapja a birtokjog, mert ez a különböző tehetségek eltérő érvényesülésének elismerése — és a társadalmi egyenlőség elvének ez az alapvető összeütközése okozza azt az egyre súlyosbodó válságot mellyel társadalmunk küzd s mely Franciaországot már ma minduntalan a polgárháborúk veszedelmével fenyegeti. És ez természetes is, mert míg ez az ellenmondás orvosolva nincs, a *mai birtokjog védelme végeredményben csak az erőszakon alapulhat*. És ez a kényszerhelyzet az államcsínyek kiapadhatlan forrása:

„A merész, ki uralom után vágyik, mindig vagy a birtokos osztályokra, melyek félelmükben áldozatul vetik politikai jogukat

* I. m. I. 420 l.

birtokuk biztosításáért, vagy ezek elleneire bizton számíthat. Az államcsínyek (*coup d'état*) örökös nesze Franciaországban, mely oly könnyen hitelre talál, legjobban bizonyítja: mily közel a veszély, mely Damocles kardjaként függ a szabadság felett”.* De nemcsak társadalmunk elvi alapjai vannak feldúlva, hanem a végletekig vitt centralizáció is, megfelelő ellensúly hiányában, könnyen az ú. n. népfelség kezéből valamelyik diktátor marta-léka lehet, legyen az akár a tulajdon védője, mint a III. Napoleon esetében, akár a szociális forradalom jövendő Constantinja. Ez egy hosszú fejlődési sor kikerülhetetlen dialektikája lesz:

„Mióta a római birodalom romjain új államok alakultak, a jelenkorig nem változott a fejlődés iránya. Mindig és mindenütt ugyanazon törekvés: egészen abszolúttá tenni az államot. Minden haladás a művelődés pályáján csak e törekvés céljához vitt közelebb s azon nagy események, melyek minden más tekintetben átalakíták a viszonyokat, ez egyre nézve csak ugyanazon irányban vezették tovább az európai emberiséget. A XVI. század reformációja s a XVIII.-nak forradalma csak tovább folytatták a királyság munkáját. Amaz, midőn az egyházat aláveté az államnak, s ez, midőn a népre ruházta át az állam hatalmát: csak azon akadályokat rombolák le, melyek az állam korlátlan hatalmának még útjában állottak, míg elvégre oda jutottunk, hogy az élet minden viszonya közül, az egy birtokjogon kívül, semmi sem maradt, amire nézve az egyén szabadsága az állam mindenhatóságának nem volna korlátlanul alávetve. Az egyéni szabadság ez utolsó bástyáját is fenyegetve látjuk”.**

Sőt nemcsak fenyegetve van, hanem az egyenlőség végletekbe hajtott eszméje már törvényileg is aláaknáztta. A kisajátítás elve és gyakorlata egy olyan eszközt adott az államhatalom kezébe, melynek bárdja bármely pillanatban a magántulajdon fejére eshetik. Eötvös sokkal becsületesebb és következetesebb gondolkodó, semhogy ettől a konklúziótól visszariadna:

„Erősen meg vagyok győződve, hogy mindazon okokat, melyek a közlekedési eszközök kisajátítása mellett felhozatnak, következetesen lehet alkalmazni a földbirtok kisajátítására is és kik ez okokat egyszer elfogadták, azoknak a birtokjogot elvileg itt sem lehet védniök. Ne higyük azonban, hogy az egyedüli sőt legnagyobb veszély, mely korunkban a személyes tulajdont fenyegeti az ellene intézett egyenes megtámadásokban rejlik. Az állam jelen intézményei ma sokkal biztosabb eszközt nyújtanak az egyéni birtokjognak megsemmisítésére.” *** Ez az eszköz az adózás. Minden erőszakos forradalom nélkül, egyedül az adózás törvényes keretei között is véget lehet vetni a mai birtokrendnek. Elegendő ehhez ama sokat hangoztatott alapelv elfogadása, hogy

* I. m. I. 459. 1.

** I. m. I. 433. 1.

*** I. m. I. 428. 1.

„nem csupán a birtok mennyisége szerint kell kiszabni az egyesnek részvétét a közterhekben, hanem hogy a gazdagabbnak többel kell azokhoz járulnia, mint a szegényeknek: nem valószínű, sőt nem bizonyos-e, hogy ezen irányt a demokrácia uralma alatt még nagyobb következetességgel folytatandjuk és a birtokos-osztályok által már elismert alapelvek továbbfejlesztése által oly állapotnak megyünk eléje, midőn egyetlen birtokos sem fogja kétségbevonni Lamartine állítását, miszerint a valódi kommunizmust az adóban kell keresni.” *

A mai közállapotok és a kor vezető eszméinek mai iránya mellett minden tényező a kommunizmus felé halad, mely csak még fokozottabb központosításhoz és ezzel együtt minden eddiginél nyomasztóbb deszpotizmushoz vezethet:

„A lényeg, mire nézve a kommunizmus minden követője egyetért, abban áll, miszerint az állam céljául a teljes egyenlőséget, s eszközül e célra az egyén föltétlen alárendelését az államnak tekintik. S miután az egyén teljes alávetése az állam hatalmának csak úgy lehetséges, ha az államot korlátlan hatalommal ruházzuk fel és mivel az általános egyenlőség elvét akkor lehet leginkább megközelíteni, ha az alól csupán egy személy van kivéve, következik: hogy a deszpotizmus nemcsak ellentétben nincs a kommunizmus elveivel, sőt szükséges eredménye ennek, s oly forma, melynek elvei annak leginkább megfelelnek.”**

Ezen a ponton állapodjunk meg egy pillanatra, mert innen tanulságos betekintés nyílik nemcsak Eötvös rendszerébe, hanem az elméletek keletkezésének titkos rugóiba is. Íme egy széles látókörű állambölcsező, egy érzelmektől átítatott költői kedély, ki vérbeli szeretettel éli át a kultúra minden értékét, egy logikus és következetes gondolkodó, aki a Bacon módszertani elvének a tapasztalatnak kizárólagos voltára esküszik: egyszerre minden bizonyítás, elemzés, történelmi egybevetés nélkül dogmaként fogadja el, hogy az egyéni tulajdon nélkül elpusztulna egész európai kultúránk s inkább kész ő — az uralkodó eszmék kikerülhetetlenségének és ellenállhatlan erejének tanítója — több évszázados fejlődést tévedésnek minősíteni, semhogy a magántulajdon intézményét a legcsekélyeb kritika tárgyává tenné, dacára annak, hogy tisztán látja minő üdvös volt már egyszer a régi birtokrendnek radikális megváltoztatása! És ami ennél még csodálatosabb: neki, a természettudományi módszer lelkes pártosának eszébe sem jut magát azt a gazdasági rendet megvizsgálni, melyből az uralkodó eszmék összeütközése előállt; eszébe sem jut a szegénység és a gazdagság harcainak okait kutatni; eszébe sem jut felvetni azt a kérdést, hogy mik a jövedelemeloszlás törvényei s nincsenek-e talán ezen a téren rendellenességek?; eszébe sem jut nyomozni, vajon — akár az általa nélkülözhetetlennek vélt magántulajdon kereteiben — nem létesíthető-e

* I. m. I. 432 l.

** I. m. I. 447 l.

a jövedelem és a vagyon eloszlásának egy igazságosabb rendje, hogy pl. miként volna kiküszöbölhető a szabadság sérelme nélkül a munkanélküli jövedelem?

Nem, ő ilyen problémákra egy pillanatig sem gondol — és ez legjobban mutatja, hogy az uralkodó eszméknek szigorúbb tudományos megalapozottsága hiányzik nála — hanem inkább hajlandó föltételezni, hogy több évszázad fejlődése valami *tévedésnek* esett áldozatává:

„A tévedés vagy magukban az eszmékben, vagy ezen eszmék alkalmazásában rejlik.

Vagy azt kell feltennünk, hogy a keresztyén polgárosodás hamis eszmékből indulva ki, oly célok után fārad, melyeket elérni nem lehet:

vagy pedig azt, hogy az összes tudomány és államművészet, félreértvén az uralkodó eszméket, nagy feladatának megoldását tévúton kísérte meg.” *

Eötvös az utóbbi alternatívát választja és azt tételezi fel, hogy állambölcselek és zszurnalisták a kor uralkodó eszméit félreértve azokat helytelen irányba terelték. Ugyanis a nép egészen mást ért az uralkodó eszmék alatt, mint azt a tartalmat, melyet az eszmék fejlődése a helytelen elméletek nyomása alatt vett.

„Azon értelemben, amint a nép a szabadság, egyenlőség és nemzetiség fogalmait valósítani törekszik:

a szabadság oly állapot, melyben az ember saját tehetéseinek, s amennyire ezek engedik, a természetnek korlátlan ura; az egyenlőség csupán eszköz, hogy mindenki a szabadság élvezetéhez juthasson;

a nemzetiség pedig az egyéni szabadság elvének alkalmazása egész népekre.”**

Az uralkodó eszméknek ez az őseredeti fogalmazása ama tévedés áldozatául esett. Hogy hogyan, erre nézve Eötvös a következő groteszk elméletet állítja fel:

„Azon perctől fogva azonban, melyben az államra tudományos elméletek elhatározó befolyást kezdtek gyakorolni, elszakadt az egyesítő kapocs, mely azelőtt az államot az összes társadalmi renddel összeköté s miután (mint azt munkám folytán már kifejtem) az állam intézményeinek rendezésénél az ókor fogalmai szolgáltak alapul: az államnak a keresztyénség fogalmain alapuló társadalmi renddel szükségképp hasonló ellentétbe kell jönnie, mint aminő az ókori és a keresztyén polgárisodás alapelvei között létezik.”***

Ez más szavakkal azt jelenti, hogy egy, csomó politikus, zszurnalista és egyéb ideológ *ókori eszmékkel fertőzte meg keresztyén civilizációkat* s az uralkodó eszmék népies tartalmát Róma caesarisztikus szellemével mételyezte meg.

* I. m. I. 18 1.

** I. m. II. 70 1.

*** I. m. I. 515 1.

Hogyan képzeli ezt Eötvös? Egyszerűen úgy, hogy az egyenlőség elvén nyugvó, centralizáló állam gondolatát ókori elvnek tekinti, míg a szabadság és a nemzetiség gondolatát a keresztény kultúra termékeinek tartja. Minthogy pedig a politikai egyenlőség gondolata szerinte ellentétbe került a szabadság és a nemzetiség eszméjével: nyilvánvaló, hogy napjaink krízise semmi egyéb, mint az ókori és a középkori civilizáció ellentéte. Nem beszélve most itt arról, ha vajon csakugyan létezik-e emez eszmék között amaz ellentét, melyből Eötvös kiindul — erről később lesz szó — az újabb kutatások fényében nyilvánvaló, hogy Eötvös összes történetbölcseleti tételei tartahatatlank. Helyesebben: csupán annyi igaz, hogy Róma dolgozta ki a világtörténelemben a centralizált caesarizmus legtokéletesebb példáját, de történelmi beállítása összes többi pontjai tévesek. Így

1. nem áll, hogy az általános választójogon, népképviseliten és miniszteri felelősségen alapuló modern parlamenti demokrácia, a gyülekezési, egyesülési és sajtószabadság egyre fokozódó biztosításával a római caesarizmussal azonos avagy csak rokon képlet volna;

2. nem áll, hogy az egyéni szabadság és az emberi méltóság eszméjét a kereszténység hozta volna, ellenkezőleg a kereszténység vette azt át a görög-római filozófiából;

3. nem áll, hogy az önkormányzat egy speciálisan középkori intézmény volna, hisz a görög-római kolóniák az önkormányzati életnek egy igen fejlett rendszerét élvezték;

4. nem áll, hogy a középkort az ókorral szemben az egyéni szabadság magasabb foka jellemezte volna; ellenkezőleg a középkor a feudális urak anarchiája és végsőkéig legyengült központi hatalom mellett a széles néprétegekre nézve az emberi méltóság és egyéni szabadság teljes megtagadását jelenti; a röghöz kötött jobbágyosság és az osztályok szerint váltakozó védjajak rendszere óriási visszaesés a *jus naturae* egyenlősítő és felszabadító tendenciáival szemben, melyeket a császárság végső századai az emberi jogok minden terén mutatnak;

5. nem áll, hogy a nemzetiség elve keresztény vagy középkori elv volna; ellenkezőleg maga Eötvös mutatja ki, hogy a nemzeti eszme egyidős a polgári államok kialakulásával, melyek épp az egyházi és területi partikulárizmusok romjain, a feudális intézmények kiküszöbölése árán születtek meg.

Az Eötvös által kovácsolt történelmi antagonizmusa az uralkodó eszméknek tehát nem állja ki a bírálatot. Mit tartsunk most már e fogalmak belső, logikai ellentmondásáról, melybe állítólag hibás formulázásuk folytán kerültek volt? Mint láttuk Eötvös a baj okát a politikai egyenlőség doktriner túlzásában látja, mely a korlátlan többségi akarat népszuverenitása folytán az egyéni szabadság és a nemzetiségi elv teljes elnyomásához vezet. Az új zsarnok jogosítva érzi magát az egyén összes ügyeibe belenyúlni, nincs olyan életviszony, mely elvileg ki volna zárva

a népfelség rendelkezése alól. Ez pedig, Eötvös szerint, tűrhetetlen állapot, mert az ember általa legfőbb kincsét: a szabadságot veszti el. Ugyanis nem lehet vitás, hogy a szabadság eszméje fontosságban és jelentőségben, melyet életünkre gyakorol megelőzi úgy az egyenlőség, mint a nemzetiségi eszméjét:

„A szabadság utáni vágy minden emberrel veleszületett. Amint csak tehetségeinek és tulajdonainak önálló használata által érezheti magát boldognak, s boldogságának mértéke erejének és önállóságának arányától függ: úgy minden megszorítás, bármely tehetségeit illetőleg, szenvedés forrása ránézve és csak annyiban elviselhető, amennyiben a megszorításért, melyet egy tekintetben szenved, annál nagyobb szabadságot nyer kárpótlásul másfelől.”* Eötvös e tekintetben tisztá, helyes és következetes álláspontot foglal el s meg van róla győződve, hogy még a legszélsőbb kommunisták előtt is a szabadság eszméje lebeg megvalósítandó ideálul, míg az egyenlőség csak út ezen cél felé:

„a proletárság is csak azért lelkesül az egyenlőség elve mellett, mivel egyedüli eszköznök tartja a szabadság elérésére, s hogy a nép ezen osztályától is mindig távol volt a gondolat, hogy a szabadságot az egyenlőségnek feláldozza.”**

Hogy a nemzetiség eszméjével is így van, azt nem látja Eötvös teljes tisztasággal, de habozásában inkább kelleténél lebecsüli, semmint túlbecsüli a nemzetiségi elvet. Haladási elméletének is helyes és mélyreható kiinduláspontjai hajlamossá teszik őt a szabadságnak mint alapvető indítóerőnek méltánylására:

„Az oly államintézmények, melyek az egyéniségek megsemmisítésén munkálnak, vagy a különböző egyéniségek érintkezését akadályozni törekuszenek, nemcsak nem adhatnak megnyugvást, sőt fönn sem állhatnak hosszas ideig, miután az ilyen intézmények ellen irányzott minden törekvést tulajdonképp csak olyannak tekinthetni, mely által az ember rendeltetése akadályait igyekszik elhárítani, s mely azért elvégre mindig szükségkép célhoz vezet.”***

Azt is tisztán látja Eötvös, hogy a társadalmi állapot bonyolódása, sőt az állami hatalom fejlődése nem szükségkép vezet az egyén szabadságának csökkenésére, *mivel a szabadság nem valami absztrakt jogi konstrukció hanem az emberi egyéniség összes tulajdonságainak minél harmonikusabb kifejtése és a természet felett gyakorolt minél tökéletesebb uralom.* Így tehát mindig egyenes aránynak kell lennie az állami hatáskör kiterjesztése és ama javak között, melyeket érte az ember cserébe kap, máskülönben szabadsága lesz veszélyeztetve. (Mindebben Eötvös olyan pontosságot és tisztánlátást tanúsít, hogy ijesztőnek mondható az a visszaesés, melyet állítólagos követőinél e téren találunk). A szabadság minden megszorítása így az öröm

* I. m. II. 65 l.

** I. m. II. 48 l.

*** I. m. II. 635 l.

és a fájdalom mérlege szerint bírálendő el: kap-e érte cserébe újabb és értékesebb szabadságokat? Eötvös maga formulálni is próbál erre nézve egy mértéket, mondván:

„I. Hogy az egyes nehezebben mond le egyéni szabadságáról, ha annak használata olyan jóra vonatkozik, ami előtte magasabban, vagy hozzá közelebb áll, s eszerint mindenekelőtt azon dolgokra nézve akarja magát szabadnak érezni, melyek napi életével és erkölcsi meggyőződéseivel állanak összefüggésben.

II. Hogy az egyén az állam főnállásának kész ugyan földözni szabadsága egy részét, de csak amennyiben ez áldozat szükséges voltáról meg van győződve, s az állam őt kárpótolhatja mindazért, amiről lemondott.” *

A második tétel kétségtelenül helyes, de az első pontatlan: Eötvös nem veszi észre, hogy szabadságunk abban a mértékben csökken, melyben legalapvetőbb szükségleteink kielégítését szorítják össze vagy akadályozzák meg. És mert lelki életünk legmélyebb rugóit olykor félreismeri, ez tévedéseinek leggyakoribb oka és ez vezet néha egészen légben lógó ideológiai okoskodásokra, így a *nemzetiségi mozgalom* rugóit nem egyszer egészen hamis rétegekben keresi (uralom, valami az arisztokratikus családai elvvel rokon tünemény). De helyesebb elemzéseiben is csak a féligazságot találja meg, mondván:

„A nemzetiségi mozgalomnak való alapja azon kegyelet, mellyel minden jobb ember elődeinek emlékéhez, s a tőlük öröklött nyelvhez ragaszkodik; azon természetes ösztön, mely arra késztet, hogy egyéni szabadságunkhoz ragaszkodjunk, s ne nyugodjunk meg helyzetünkben, míg azt, főképp abban, mihez szívünk köt, elismerve nem látjuk; s ha ezen érzések most erősebbekké váltak, s a legújabb időben más fontos érdekeket háttérbe szorítanak, ennek oka hazánk különböző népeinek emelkedő műveltségében kereshető, mely által saját nemzetiségeknek tisztább öntudatához jutottak; de éppen azért ne higgye senki, hogy e mozgalom azáltal hátrítatik el, ha a gyűlölet, melyre magukat némelyek a vita között bizonyos nemzetiség iránt elragadtatták vagy egyes szövívőknek nagyravágása kielégített.” **

Bármily jelentőségek legyenek is ezek a szempontok, melyekhez még más helyütt a népszuverenitás gondolatát sorozza, legmélyrehatóbb gyökereit mégis feledi, azt t. i., hogy a nemzetiségi törekvések a legelevenebben belevágnak az emberek egyéni szabadságába, mert a nemzeti, az anyanyelvükön űzött iskola, bíraskodás, közigazgatás hiánya, az alkotmányból való kizártság, az idegenfajú bürokratikus vagy osztályuralom napról-napra legalapvetőbb életszükségleteikben károsítja meg az emberek millióit és azt teszi lehetetlenné, amit Eötvös épp haladási politikája két alapeszméjévé tett: a külön egyéniségek kifejlésének lehetőségét

* I. m. II. 371 l.

** *A nemzetiségi kérdés*. I. m. 73. l.

és ezen egyéniségek szabad érintkezését. És ezen világos átlátás hiánya tette oly habozókká Eötvös nemzetiségi prognózisait s tette hajlamossá arra, hogy a nemzetiségi kérdés megoldását mindenekfelett a történelmi jog alapján, vagyis kora államszerkezeteinek fenntartásával keresse. Holott ha a nemzetiségi mozgalom fő okait tisztán látta volna, világos lett volna előtte, hogy a nemzetiségi elv állambontó lesz mindenütt, ahol egy nemzetiségi tömeg szabadságigényeit a fennálló államkeretek között kielégíteni nem képes és elegendő hatalommal bír egy kedvezőbb államkapcsolat létesítésére. Ebből az is következik, hogy a nemzetiségi elv nem áll ellentétben a nagy államiságra való törekvés általános irányzatával: az önálló államiság utáni vágy mindenütt utópia marad, ahol azt jelentéktelen néptörmelékek követelik, ellenben ahol megvalósult, ott rendszerint épen nagyobb, de mindenesetre együttműködésre képesebb államtestek megalakítására tör.

Most már csak az a kérdés, hogy a politikai egyenlőség elve valóban ellentétes volna-e azzal a szabadság fogalommal, melyet, mint boldogságtörekvést Eötvös oly helyesen és annyi mélységgel rendszere középpontjába állít. Mert ha tényleg úgy volna, nem lehetne kétségünk ez iránt, hogy a politikai egyenlőség ideológiája előbb-utóbb össze fog törni a szabadságvágy életbevágó realitásán. Eötvös tényleg ezt hitte, mikor a következő problémát állította fel a *többségi akarat abszolutizmusa ellen* az egyén védelmére:

„A kérdés tehát: vajjon szerezhetni-e az egyéni szabadság számára Nyugoteurópa államaiban több biztosítékot, mint jelenleg van, s mely úton és módon? csak oda megy ki: növelheti-e az egyén befolyását az állam vezetésére? vagy csökkentheti-e az állam hatalmát, melyet az egyénnek minden viszonyára gyakorol?” *

Ha e kérdésre választ akarunk adni, mindenekelőtt nem lehet vitás, hogy Eötvös szinte látnoki szemekkel ismerte fel több mint egy félszázaddal ezelőtt a végletekbe vitt centralizációnak, a szervezetlen, merőben formai parlamentarizmusnak, a bürokrácia tehetetlen és felelősségtelen rendszerének várható súlyos következményeit. Amit e probléma körül mond, az még ma is nem egy részében eleven igazság és a francia közéletnek egyik legégetőbb feladatává vált, melynek megoldását minden gondolkodó politikus egyre hevesebben sürgeti a konzervatív szárnytól a legszélsőbb szindikalista táborig. Nem lehet az sem kétséges, hogy a túlhajtott központosításban, meg a műveletlen és szervezetlen többségi uralomban igenis nagy mértékben megvan a veszély az egyéni szabadságnak jogtalan vagyis olyan korlátozására, mely a nemzet nagy többségére nézve szabadsága megnyirbálását jelenti, új szabadságok nyerése nélkül. Nem lehet tagadni, hogy ez a rendszer kiépítés és korrekтура nélkül, a leg-

* I. m. II. 247 l.

terhesebb osztály és klikkuralomhoz vezetett a múltban és a jelenben s odavezethet a jövőben is, sőt a *diktátorságba torkoló államsínyek* veszélyét is állandóan magában hordja. Teljesen igaza van tehát Eötvösnek, mikor az egyéni szabadság újabb garanciáit keresi s akkor is mélyrelátó marad, mikor észreveszi, hogy ezen garanciákhoz csak két út vezet:

1. az egyén befolyásának növelése az állam vezetésére;
2. az állam hatalmának csökkentése az egyénnel szemben.

Eötvös végzetes tévedése csak abban áll, hogy az első út követését a *limine* visszautasítja. Ennek oka, kétségtelenül, a politikai egyenlőségi jogokkal szemben való bizalmatlansága és a kommunizmustól való féelme. Pedig ha a szabadság fogalmát legmélyebb lélektani és biológiai gyökeréig átgondolta volna, nagy szellemével és humánus lelkével szükségképp átlátta volna, hogy a mai társadalmi rend bizonytalanságának és véres konvulzióinak legmélyebb oka, hogy ez a *munkanélküli jövedelemre* van alapítva s ezen természeténél fogva a legtöbb ember szabadságtörekvésével kiegyenlíthetetlen ellentétben áll. Ellenben a politikai egyenlőség tana, mely nem jelent tényleges egyenlőséget, hanem csupán mindenki számára ugyanazokat a lehetőségeket az alkotmány módosítása és végrehajtásának ellenőrzése körül, — bárminő nyugtalanító eredményekre vezessen is olykor, ha műveletlen és szervezetlen tömegekben először érvényesül — az egyedüli eszköz olyan társadalmi berendezés keresztülvitelére, mely csakugyan a haladás, az Eötvös-féle értelemben felfogott haladás legfőbb szervévé akarja tenni az államot. Ez az, amit az ő aggódó lelke, mely egyaránt visszaborzad a diktatúra és a kommunizmus abszolutizmusától, nem tud és nem akar észrevenni. Épp ezért különben oly penetráns szemei e kérdések körül szerfelett ingadozókká, nem egyszer káprázókká, sőt olykor szofizmába burkoltakká válnak (pl. mikor a politikai klubok eltiltása érdekében beszél) s szinte érezzük rajtuk a félelem homályos pápaszemét. De nem szabad gondolni, hogy Eötvös e probléma körül egyenesen reakcióssá válik. Ehhez ő túl európai és a szabadságot csakugyan őszintén akaró. Épp azért reakciós publicistáink tévednek, ha azt hiszik, hogy Eötvöst az általános választójog ellen lehet kijátszani. Eötvös csak bizalmatlan vele szemben, mint a parlamentarizmussal szemben általában, de visszaborzad a reakciós rendszabályoktól. Így a *cenzust* javaslókkal szemben gúnyosan mondja:

„Hisz ha elismerjük, hogy az általános szavazat jogot cenzus által korlátozni azért szükséges, mert alkotmányaink a szegényebb osztályok elnyomására szervezvék, s így csak ezeknek kizárata által tartathatnak fenn: nem a cenzus, hanem épen az általános választásijog szükségét bizonyítottuk be.”*

Vagy még ma is egészen aktuális és gúnyja napjaink hipokrizisét sújtó, mikor a *politikai képesség* tana ellen ekként érvel:

* I. m. I. 355 l.

„Ezen kifejezés „politikai képesség”, melyet annyiszor hall az ember, midőn a cenzusról szólnak, szintén e beszédcafrangokhoz tartozik. Ha azon osztályok politikai képtelenségét akarják bebizonyítani, melyek a cenzus által a választásjogból kiszorítatnak, akkor a politikai képesség fogalma alatt mindazon tulajdonok értetnek, melyek az állam valóságos igazgatásához megkívántatnak, s ezeknek hiányát a szegényebb osztályoknál nem nehéz bebizonyítani. De akit előítéletek nem vakítottak el, az el fogja ismerni, hogy újabb államaink szerkezete mellett, a képesség ezen magasabb foka a többit adózóknál sem találhatik fel, s hogy ép ily fonák dolog volna a birtokban látni ezen képesség garanciáját, mintha a bizonyos hivatalok elérésére szükséges kövizsgálat oly törvény által pótolhatnék ki, mely szerint a hivatalra vágyó csak azt tartoznék bebizonyítani, hogy bírnémi előlegesen megállapított jövedelemmel.” *

Nem, Eötvös teljesen tisztában van a választójog ideális céljával:

„A cél pedig, melyet minden választási törvény által elérni akarunk, kettős.

Eszközt keresünk benne, mely által szabadságát az egyes a hatalom önkénye ellen oltalmazhassa;

s biztosítékot arra, hogy az állam ügyei a többség érdekében, s az egésznek javára kezeltesenek.” **

Csak azt nem látja át, hogy aki egyszer ezt az alapelvet felállította, az kikerülhetetlenül a lehető legteljesebb politikai egyenlőséghez jut el, ha következetes marad.

A diktátorságtól és a kommunizmustól való félelme mellett e téren való bizonytalanságát egy ismeretbeli hiánya is fokozta: közgazdasági dolgokban gyöngé az érzéke és fogyatékos a tudása. Egy oly írótól, aki föltételezte, hogy majd „a nagybirtok, tőke és ipar érdekeit még erélyesebben képviselik a kisebb birtokosok, tőkepénzesek és iparosok, mint akik magasabb társadalmi állásuknál, s csekély számuknál fogva személyes hasznuk után nem járhatnak oly minden tekintet nélkül”:*** igazán nem várhatjuk, hogy a modern parlamentarizmus bonyolult érdektusait, a gazdasági monopóliumok rendszerét és azok ellenszereit kellőleg méltányolni képes lett volna.

Nem lehet kétséges, hogy az egyenlőség eszméjét és várható következményeit Eötvös legkevésbé értette meg mindazon problémák között, melyeket megvizsgált s ez irányú tanításai ma már végleg megdöntötteknek tekinthetők ép ama bíró ítélete alapján, a kit maga is egyedül illetékesnek fogadott el a politikai elméletek megbírálásában: a társadalmi fejlődés tapasztalatát. Nem lehet ugyanis vitás, hogy a nagy munkáját követő félszázad Eötvös idevágó nézeteit szinte egytől-egyig keresztül húzta, hogy a politikai egyenlőség eszméje párhuzamosan haladt

* I. m. I. 356 l.

** I. m. I. 366 l.

*** I. m. II. 218. l.

az egyéni szabadság öntudatának fejlődésével, még pedig nemcsak az „állhatatlan, doktriner Franciaországban”, hanem az általa annyira csodált Angliában is s hogy nemcsak az általános választójog, hanem az arányos képviselőlet, a nők választójoga (Eötvös egyik érve az általános választójog ellen), a referendum és a felsőház hatalma megtörésének gondolata is óriási lépéseket tett előre úgy a népek törvénykönyveiben, mint az egyesek öntudatában.

Annál szerencsésebbek és maradandóbbak Eötvös ama vizsgálatai, melyekben az egyéni szabadság védelmének második útjáról: az állam hatalmának megszorításáról szól. Az *önkormányzat lényegéről, feladatáról és eredményeiről* szóló fejtegetései ma is élő igazságokat tartalmaznak, melyeket jórészt igazol az újabb fejlődés. Munkájának ez a része úgy történelmileg, mint logikailag irodalmunknak egyik legjelesebb alkotása. A szabadságok által nem ellensúlyozott centralizáció pusztító hatását ép úgy felismeri az ókorban, mint napjai történetében:

„Aki a II. és IV. században nyomozza az óvilág műveltségét: Galliában, Görögországban, Kis-Ázsiában, Afrikában, Egyiptomban kell azt keresnie, s mindenütt több nyomára talál, mint Itáliában, hol minden élet a mindenható államhatalom nyomása alatt tengett, s a büszke Róma márványpalotáival és szennyével, mintegy szörnyeteg ott a kisajtott itáliai népek véres maradványai közt az egyetlen, amin még az élet némi nyoma fönmarad.” *

Ugyanaz a kór jelentkezett a francia történelem annyi lapján:

„Az országnak, miután fővárosát bevették, nem vala többé semmi eszköze ellenszegülni az idegenek határozatának. *Paris pris, Napoleon n'a qu'à souscrire son abdication, — qui a Paris, a la France.*” **

De a túlzott központosítás nemcsak az állam létét veszélyezteti, hanem aláás minden igazi állampolgári erényt, minden valóságos szabadságot, minden mélyebb érdeklődést a köz iránt, minden kezdeményezési kedvet, minden komoly ellenőrzést. A központosítás veszedelmével szemben pedig az egyedüli orvosság csak az önkormányzat gondolata lehet:

„Az egyetlen védeszköz tehát korunkban az állam mindenhatósága ellen ugyanaz, mely századokon át szolgált oltalmul mindenféle korlátlan uralom ellen; tudniillik: hogy a községnek, tartománynak s általában az államban levő szervezetnek, melyek az egyént az állammal egybefűzik, bizonyos kört adjanak önálló tevékenységre, s ezáltal az államhatalomnak gyakorlatilag szilárd határokat vessenek.” ***

Különösen az erőteljes, szabad és független községi élet alapja minden igazi szabadságnak:

* I. m. II. 418 1.

** I. m. II. 360 1.

*** I. m. II. 431 1.

„Az államon minden irányban átvonuló községi élet azon meder, melyben azon szükség érzetének, hogy magunknak fontosságot és a közügyre befolyást szerezhessünk, szabad folyást engedhetünk, az állam veszélyezése nélkül; ez azon csatorna-rendszer, melyben a demokrácia fenyegető árja csöndesen eloszlik, míg éppen a szilárd alapon rendezett községekben elég töltésre is találunk, melyben lassanként meg kell törni a demokrácia hatalmának, még mikor az egész államot kormányozza is.” *
 Ez a mondat azért is érdekes, mert mutatja, hogy a demagógiától való félelem Eötvösnél oly erős volt, hogy a demokrácia ellen keres védelmet abban az intézményben, mely mindenütt ép a demokrácia legfőbb nevelő intézete lett — természetesen csak akkor, ha a gyűlölt politikai egyenlőség láza az oligarchikus nemesi köztársaságokból valódi *self-government*-et csinált: oly fejlődés, melynek Magyarországon — mint látni fogják — éppen Eötvös volt a fővezére a vármegyék elleni nagyszerű harcában.

Eme fejtegetései során különben Eötvös érdekes kísérletet tesz a központosítás és az önkormányzat határterületének elvi elválasztására s szabályként hirdeti, hogy

„oly államokban, ahol korlátlan egyeduralmat akarnak megalapítani, a központosítást törvényül kell tekinteni, melytől csak kénytelenségből kelljen eltérni; míg szabad államokban éppen a decentralizáció (az önkormányzás) a szabály, melytől csak oly mértékben térhetni el, amennyiben az nagyobb veszélyek kikerülése végett mulhatlanul szükséges.”**

Az önkormányzat korrolláriumaként Eötvös nagy súlyt helyez az *egyes osztályok és foglalkozási ágak szabad szervezésére* is: oly követelmény, mely ép napjainkban, mint a jövő egyik legfontosabb szabadságmozgalma jelentkezik.

A szabadság garanciáit kutató élelméjű vizsgálatai közben azonban Eötvös megfélemledik egy olyan tényről, amely pedig épp abban a francia történelemben vezérszerepet játszott, mely mintegy az ő szociológiai laboratóriuma volt. Az államcsínyek történetében minden új *coup d'état* a hadseregre vagy annak egy részére támaszkodott s kivétel nélkül annak brachiális erején nyugodott az új rend. Ebből a tényből világos, hogy az egyéni szabadság és az igazi többségi akarat mindaddig veszélyeztetve van, míg a haderő engedelmes és gépies eszköze — zsold és kitüntetés fejében — a mindenkori diktátor akaratának. A valódi szabadság és ami ezzel egyet jelent, az igazi demokráciának egyik legalapvetőbb problémája ez: miként lehetne a fegyveres erőt olyképp szervezni, hogy ez mindig a valódi népakarat érvényesülésének szerve legyen? Nem lehet csodálni, hogy Eötvöstől ez a probléma még idegen volt, (pedig ép az ő főkérdése marad megoldása hiányában válasz nélkül), hisz még napjainkban is

* I. m. II. 444 l.

** I. m. II. 259 l.

csak igen kevesen vetik fel és elintézettnek hiszik a gazdasági forradalom bizonytalan ideológiájával.

Az egyéni szabadság alapvető fontosságának tanítása és a haladási elmélet helyes kiindulási pontjai mellett az önkormányzati és egyesülési törekvések horderejének felismerése Eötvös állambölcseletének legragyogóbb része, mely méltán sorakozik ahhoz az érdeméhez, hogy a nemzetiségi kérdés számos alapvető tünetét helyesen fogta fel és a faji reakció őrzőjei közepette is azokat nagyban és egészben pontosan könyvelte el a kor uralkodó eszméi mérlegében.

III.

Ezek azok az alapvető társadalombölcészeti eszmék, melyek Eötvös gondolkozását vezették. De ezek felismerésével még nem oldottuk meg a kitűzött feladatot. Még hátra van, hogy szemügyre vegyük Eötvös *gyakorlati politikáját* is, azt, hogy szociológiai meglátásait hogyan törekedett a magyar politika konkrét problémáira alkalmazni. Abból, amit bevezetésül mondtunk következik, hogy ami bennünket kizárólag érdekel itt is csak az, hogy helyesen vagy helytelenül ismerte-e fel Eötvös a magyar helyzetet és alkalmas vagy alkalmatlan eszközöket ajánlott-e az ország fejlődésének előmozdítására, nem pedig az, hogy minő erkölcsi szívóssággal, vagy minő politikai elánnal, vagy minő szuggesztív és propagandisztikus eréllyel volt képes politikai terveinek érvényt szerezni. Egy félévszázad leforgása után ma már meddő vagy hiábavaló dolognak tartanánk azon elmélkedni, hogy meg volt-e benne vagy nem a kellő erély a klerikális reakció leküzdésére, vagy a forradalmi katasztrófa következményeit minő lelki bátorsággal viselte? Ezek és hasonló kérdések csak a történetírót érdeklik, aki az egyéni felelőségeket állapítja meg. Miránk csak az a fontos, hogy Eötvös politikai meglátásaiból nyerhetünk-e még útmutatást ma is a magyar dolgok irányítására?

Eötvös gyakorlati politikai koncepciói főleg három tételre vonatkoznak: a tanügyi, az államszervezési és a nemzetiségi politikára. Vegyük ezekre vonatkozó törekvéseit külön-külön szemügyre.

1. *Közoktatási politikájának* alap gondolata az volt, hogy az egyesek kiművelésén fordul meg a jövő.

A szabadságnak és egyenlőségnek a biztosítékait a műveltség általánosságában és egyenlőségében keresi.

Közoktatási politikájának sarkalatos programpontjai voltak, hogy az állam: 1. minden polgárát kényszerítheti gyermeke neveltetésére; 2. az iskolatartás költségeit közadókból szedheti be; 3. a közoktatást minden vonalon irányíthatja és ellenőrizheti. Vagyis az iskolakötelezettség, az oktatás ingyenessége és azon elv alapján áll, hogy mindenki, állam, község, egyház, társulatok és egyesek mind-mind állíthatnak és tarthatnak iskolát, ha a törvényes kikötéseknek megfelelnek.

A népnevelés tengelyévé a községi közös iskolákat akarta tenni. Az 1868: XXXVIII. tc. a községeket kötelezi arra, hogy ahol egyáltalában nincsen, vagy pedig elégtelen népiskola van, ott a község tartozik iskolát állítani s ennek költségei fejében 5%-ig emelkedhető külön községi iskolaadót vehet ki polgáira. Ha a község erejét meghaladná az iskolatartás költsége, akkor az állam köteles iskolát állítani. A községi iskolák mellett, Eötvös messzemenőleg respektálta a felekezetek jogait is. Egész felfogásából látható, hogy az önkormányzati elvnek akart lehető tág teret nyitni a tanügyi politikában is. Az állam itt is — irányító és felügyeleti jogának teljesen épségben tartása mellett — csak akkor és ott avatkozzék be, amikor és ahol a társadalom saját erőforrásaiból képtelen a cél elérésére szükséges eszközöket előteremteni. A következmények megmutatták, hogy Eötvös politikája csődöt mondott: a feudális vármegye által pórázon tartott községek lehetőleg elodázták iskolafelállítási kötelezettségüket, míg a túlhatalmas egyház egyre inkább klerikális monopóliumot teremtett a közoktatásban. Eötvös tévedése nem az önkormányzati elv helytelensége volt, hanem az, hogy az önkormányzat az egyéni és politikai szabadság megfelelő foka nélkül, egy-egy osztály kizárólagos gazdasági és közjogi egyeduralma mellett nem lehet, a szabad erő kifejtés, az önálló egyéniségek zavartalan érintkezésének eszköze, hanem csak a már meglévő elnyomás és monopol-helyzet kiélesítése. Ha az egyház egy szabad, saját erőforrásaiból működő szervezet volna; a község pedig valóban a független önkormányzat megvalósítása: akkor az önkormányzati alapelven nyugvó közoktatásra bátran rábízhatnánk a jövő nemzedék nevelését. Ellenben a míg az egyház mai gazdasági és közjogi túltengésében valóságos állam az államban; amíg a község a birtokos nemesség és a banktőke uralmi szervezete; amíg az állam főszervei is eme klerikális és feudális oligarchiának csaknem kizárólagos rendelkezése alatt állanak, mint ma: addig ebben a politikai és erkölcsi milieuban az „önkormányzat” az igazinak csak torzképe lehet, mint ahogy maga Eötvös egy más téren — mindjárt látni fogjuk — tisztán felismerte. Csak természetes, hogy ez a rendszer egyre inkább mérgezett gyümölcsöket termelt s a reakciós utódok kezében alkalmas eszköznek bizonyult állami pénzen a klerikális iskolaügyet kiépíteni — a szegény egyházak gyámolítására. Persze Eötvös — a hatalmi és gazdasági erők hibás mérlegelése folytán — ezt a következményt nem várhatta. Ellenkezőleg valódi szabad szellemben törekedett az önkormányzati nevelésügyet élő tartalommal megtölteni. Ezért szervezi a községi iskolaszékeket, a járási iskolatanácsokat és a népnevelési egyesületeket. Sajnos, a magyar társadalom osztályuralmi és a kultúra által még feltöretlen földje alkalmatlannak bizonyult e másutt dús termést ígérő magvak megérlelésére. Pedig Eötvös igazán gondos kertész módra őrködött fölöttük. Egyik alkotása a *Néptanítók Lapja* — mely utána

évtizedeken át az állami kortesszervezet egyik orgánuma volt — akkor csakugyan modern pedagógiai eszmékkel foglalkozott és *nyolc nyelven jelent meg*, mert ő — mint részletesen látni fogjuk — a nemzetiségek egyenjogúsításának eszméjét komolyan vette. Épp így kizárólag- tanügyi és kulturális szempontokat érvényesített a tanügyi személyzet kiválogatásában s bizonyára nem hitte volna el, hogy lesz még idő Magyarországon, mikor a tanítókat teljesen bele fogják szorítani akarni a vármegyei kortesszervezetbe a főispánok kinevezési joga által.

2. Sokkal szerencsésebb és gyümölcsözőbb volt Eötvös *államszervezési politikája*, mely a parlamentáris népképviselőlet alapjaihoz, a felelős kormányhoz és a központosított modern államhoz vezetett el. Eötvösnek ezt a propagandáját szokás *centralista politikának* nevezni és sokan nagy következetlenséget látnak benne, hogy ő, az önkormányzati eszme fanatikus harcosa, az állami központosítás érdekében a megyei önállóság ellen dolgozott. Aki így gondolkodik, teljesen félreismeri Eötvös intencióit, aki nem a vármegyei önkormányzat ellen harcolt, hanem amaz ötvenkét „kis királyság” — mint Széchenyi mondotta — nemesi reszpublika ellen, melyeknek jogi bizonytalansága, adminisztratív anarchizmusa, megmerevedett és korrupt osztályuralma, meddő sérelmi politikája, a haladástól való gögös elzártsága, képtelen nemesi adórendszere és földesúri bíraskodása azt eredményezte, hogy a magyar állam pusztá jogi abstrakcióvá vált, melynek nem volt sem gazdasági, sem közigazgatási ereje. Ezt a történelmi anarchizmust akarta ő — a nyugati fejlődés szellemében — a népképviselőlettel és felelős kormánnyal helyettesíteni, nem a vármegyei önkormányzat megszüntetésére, hanem korszerűvé és életképessé tételére. Ebben a törekvésében Kossuthtal (aki szinte még- az utolsó percben ellene beszélt az Eötvös által követelt kormányfelelősségnek, „mivel a felelősség ott van már Ulászló törvényeiben” !) és társaival szemben valóban a kor uralgó eszméit képviselte és így az egész vonalon diadalt aratott.

Nagyszerű hadjáratát a vármegyei anarchia, nepotizmus, népnúzás, tudatlanság és korrupció ellen ma sem lehet borzongás és megindultság nélkül olvasni, annyira aktuálisak és igazak még ma is megállapításai és elemzései.

Eötvösnek ezek a fejtegetései azért is érdekesek, mert bizonyítják, hogy az adott viszonyok kényszere alatt teljes mértékben felismerte a *politikai egyenlőség fontosságát*, a politikai jogokért való küzdelem reális mozgató erőit, szóval azokat a nagy társadalmi szükségleteket, melyekről később államfilozófiájában, a francia lidérc súlya alatt oly tökéletesen megfeledezett.

Hazája középkori béklyói ellen harcolva tisztán látja azt az igazságot, melyet a burzsoá láncok elleni küzdelemben később nem akar észrevenni, hogy az alkotmány egyik főhibája ez:

„miután minden alkotmányos jogok élvezete csak a haza lakóinak egy huszadára szorítottatik, alkotmányos jogaink megtámadás idejében csak az összes nemzet egy huszadának védelmére számíthatnak.”

„És ugyan lehet-e bámulni, ha haladásunk ily viszonyok között lassú, sőt bizonyos tekintetben lehetetlennek mutatkozik? Miután a nemzet tizenkilenc huszada az alkotmányon kívül áll, s a legnagyobb abszolútizmus alatt élő nemzetektől csak annyiban különbözik, amennyiben a magyar nép nemcsak a magyar királytól függ, hanem a magyar korona ötszázézer tagjának önkénye alatt áll: csodálatos-e, ha az alkotmányos élet külső formáit igen, de áldásait nem ismerjük? ha törvényhozásunk a haladásra napról-napra alkalmatlanabb eszköznek mutatkozik, s oly országban, hol rendezett közigazgatás éppen nincs, az ipar, kereskedelem s művészet nagy előlépéseket nem tehet? mondom, lehet-e bámulnunk mindezen, s nem kell-e megvallani, miként sokkal csodálatraméltóbb volna, ha alkotmányunk jelen szerkezete mellett a bajjoktól mentek volnának.” *

Azt is tisztán látta, hogy a nem nemesek hivatalképességének kimondása az alkotmány radikális átalakítása nélkül, milyen félrendszer volt:

„a nemtelenek hivatalképességének kimondása addig, míg a választási jog kizárólag nemesek kezében marad, csak kevés eredményt szülhet.” **

A külföldi tapasztalatok súlyját is helyesen értékeli, mikor így szól:

„Nézzük példaként Angliát. Senki nem fogja tagadni, hogy az osztály, mely az országban a gabonatörvények fenntartását kívánta, a műveltségnek hasonlíthatlanul magasabb fokán áll, mint nemességünk; s ha most feltesszük, hogy ezeken kívül senki Angliában törvényhozási befolyással nem bír, ezek pedig nemcsak választás, hanem utasítások által gyakorolják törvényhozási befolyásukat: vajlon hiszi-e valaki, hogy a gabonatörvényekben változások történhetnének?” ***

A probléma egyéb részeiben is hasonló élelétést tanúsít. Akkor is, mint ma, a vármegyei oligarchia uralmát a külföldi önkormányzatok példájával akarták igazolni. De Eötvös mereven visszaautasítja ezt az analógiát:

„A hazai municípiumokra a külföldi irodalom nem alkalmazható, mert megyei szervezetünk „a fogalmak tökéletes össze-zavarása nélkül municipális rendszernek nem nevezethetik, s miként azon közigazgatási forma, melyet megyéinkben találunk, nemcsak a francia centralizációnak, hanem minden alkotmányos rendnek, minden nemzeti egységnek ellentétét képezi.” †

Vagy: „gúny nélkül *selfgovernment*-nek alig nevezethetik.” ††

Hisz:

* *Reform*. Lipcse 1846. 15 1.

** *U. i.* 8 1.

*** *U. i.* 127 1

† *I. m.* 28 1.

†† *I. m.* 30 1.

„Az adó egész terhe hazánkban csak nemtelen polgártársaink vállain fekszik, s megyéink midőn adóról szólnak, a *selfgovernment*-nek azon igen rendkívüli nemét gyakorolják, mely szerint valaki oly tárgyról rendelkezik, mikhez semmi köze.” *

Sőt a magyar megye nem is a nemesség, hanem egyes előkelő nemesek és családok uralma. A magyar önkormányzat lényege ez:

„minden nemes, amennyiben elég vagyonos, hogy sokszor a legnagyobb mezei munka idején, egy hetet a megye főhelyén tölthessen, szabad választási joggal bír; a többiek pedig, ha másvalakinek költségein behoztattak, szavazatukat a többet ígérőnek eladhatják.” **

Épp oly kevésbé hatott Eötvösre a municipalisták az az érve, hogy a vármegye az alkotmány főbiztosítója. Maró gúnnyal feleli:

„...alkotmányunk egyedüli biztosítását oly intézményben keresni, mely a nemzet tizenkilenc-huszada előtt annyira népszerűtlen, legalább is nem ildomos.” ***

Általában Eötvösnek idevonatkozó nézetei még ma is annyira élők és meggyőzőek, hogy a magyar demokrácia egyik főforrásművének fogja tekinteni a *Reformat*, ha egyszer a nemesi vármegye lerombolásához és a népies önkormányzat kiépítéséhez csakugyan hozzá lát.

3. Nem kevésbé bölcssek és átgondoltak voltak Eötvös gyakorlati *nemzetiségi politikájának* vezérgondolatai. Ma is annyira élők és aktuálisak, hogy a hozzájuk való visszatérés nélkül előbb-utóbb zátonyra kerül a magyar államiság hajója. Eötvös ragyogó világossággal hirdeti, hogy

„ha az ország egységének nevében oly követeléseket állítunk fel, melyek az egyes nemzetiségeket kifejlődésükben akadályozzák; ha elfeledjük, hogy az emberek a legnagyobb igazságtalanságot könnyebben tűrik el mint olyan állapotot, mely nekik naponként kisebb, de szüntelen alkalmatlanságot okoz, s hogy ezért vexatorius közigazgatás a legnagyobb deszpotiánál több ellenszenvet idéz elő; ha a befolyást, melyet ezen eszme jelenleg milliók kedélyére gyakorol, ignorálva, vagy azon meggyőződésből indulva ki, hogy az az állam egységével meg nem fér, alkotmányos viszonyainkat a nemzetiségi érzésekkel ellentétben rendezzük el: ezen érzések mint eddig, úgy ezentúl is veszélyekkel fenyegetik jövőnket. De épp oly bizonyos az is, hogy azon arányban, melyben a nemzetiségi igényeket kielégítve bebizonyítottuk, hogy államunk fennállása az egyes nemzetiségeket nem veszélyeztetni, sőt szabad kifejlődésüknek legerősebb biztosítója: az, mi veszélyesnek látszott, jövőnk zálogává válik, s azon nehézségek, melyekkel küzdünk, állami létünk ellenségei ellen fognak fordulni, s azoknak

* I. m. 49 l.

** I. m. 64 l.

*** I. m. 84 l.

legyőzése nekik bizonyosan semmivel sem lesz könnyebb, mint nekünk volt.” *

Azt is oly meggyőző erővel hirdeti, mint ma is csak kevesen, hogy a nemzetiségi kérdést az erőszak politikája mérgezi meg, ellenben a szabadság és önkormányzat politikája kiegyenlíti az ellentéteket:

„Meg vagyok győződve, hogy nemzetiségi mozgalmaink hazánk jövőjére csak akkor válhatnak veszélyesekké, ha erőszakos kompresszió által veszélyesekké tétetnek, mely a vizet, gőzt, sőt a levegőt is romboló hatalmakká változtatja; hiszem, hogy hazánk, dacára nemzetiségi különbségeinek, ép oly erős állammá alakulhat, minővé hasonló viszonyok között Belgium fejlődött; de hogy országunk legalább addig, míg a jelen nemzetiségi mozgalmak tartanak, a porosz vagy francia értelemben vett centralizált állammá nem alakulhat: az előttem már azért is világos, mert az adminisztrációnak ezen formája alatt a nemzetiségeknek legmérsékeltebb követelése is elégtételt nem kaphat.” **

Ezt az igazságot gyakran és egyre nyomatékosabban hangsúlyozza:

„úgy Amerika és Schweiz állása az újabb korban a legvilágosabban bizonyítja, mely hatása van az önkormányzás elve alkalmazásának e tekintetben. A nemzetiség elve melletti általános izgatottság közepett nyugodtan voltak ezen országok, csupán azért, mivel azon árnak, mely különben annyira pusztító hatással van, elég tért adtak, hogy kiterjeszkedhessék, s nem igyekeztek egy mederbe vezetni az ellenkező irányt követő vizeket.” ***
Látnoki szemekkel óv az erőszakos magyarosító politikától és grandiózus vonásokban előre megrajzolja annak a nemzetiségi politikának csődjét, melyet tényleg Eötvös halála óta az új életre kelt magyar feudalizmus már egy-két évtizede folytat: „Tegyük fel, hogy mindaz eléretett, mit e nézet legtúlzóbb pártolói kívánatosnak tartanak. Törvényhozás, melynek többsége az ország közügyeinek elhatározásában korlátlan hatalommal bír; közigazgatás, mely a legszigorúbb centralizáció elvei szerint rendeztetett, s hogy e törvényhozás majoritása a magyar nemzetiség szupremációjára méltó, s a közigazgatás mindazon hatalmat, melyet a legkövetkező adminisztracionális gépezet kezébe ad, ezen érdekében használja fel, s vajjon mit értünk el? Elérhetjük, hogy a nemzetiségek szabad mozgását a községben s megyékben megakadályozván, elnémitjük a hangokat, melyek most némelyeket annyi félelemmel töltenek el; elérhetjük, hogy az összes nevelést a kormány kezében központosítva, azt saját nyelvünk terjesztésére eszközül használhatjuk; de azt, hogy az országban létező különböző nemzetiségek egyéniségöknek öntudatát elvezzük, hogy saját nemzetiségükért ne lelkesüljenek: azt ezen

* *A nemzetiségi kérdés.* I. m. 107 l.

** *I. m.* 51 l

*** *I. m.* 135 l.

úton éppen úgy nem fogjuk elérni, mint mások, kik azt a magyar nemzetiség irányában ugyanezen eszközökkel megkísérelték, s az eredmény, melyre számolhatunk csak abban áll, hogy e mozgalom, melyet közéletünk felszínéről leszorítánk, annál mélyebben gyakorolja hatását, s azon ellentét, mely most a magyar nyelv ellen létezik, a magyar állam, a haza egysége elleni ellentétté változnék által.” *

Mindez azóta szóról-szóra bekövetkezett és „megmagyarosított” nemzetiségeink idegenebbül, sőt ellenségesebbül állanak a magyar állammal szemben, mint valaha. Eötvös a forradalom keserű tapasztalatai után valószínűleg¹ érezte ennek a veszélynek közelségét, mert nemzetiségi politikájának rendszerét oly, még nála is szokatlan ünnepélyességgel ajánlja Falk Miksa figyelmébe, hogy azt túlzás és ellentmondás nélkül, mint politikai végrendeletét lehet tekinteni. Annak hangsúlyozása után, hogy a nemzetiségi kérdéstről írt könyve húsz évi gondolkodás eredménye s hogy az „minden mellékgondolat nélkül tiszta meggyőződését fejezi ki,” így folytatja:

„Szeretném, ha a bírálatban főfigyelem fordítatnék a könyv befejezésére s pedig azért, mert mit itt mondok ki, politikai meggyőződésem nyilvánítása; a gondolat, hogy a magyar nemzetiség csak úgy tarthatja fenn magát, ha az a nyugati civilizáció zászlóját hordja Európa ezen részében s egyediségét azon eszmék szolgálatában tünteti ki, melyekért a művelt világ többi részei küzdenek: e gondolat volt huszonöt év óta vezérfonala összes politikai tevékenységemnek s az fog maradni ézentúl is. Valamint a nemzetiség kérdésében, úgy minden kérdésnél azon párton álltam s fogok állni mindég, mely a szabadságért küzd s úgy vagyok meggyőződve, hogy midőn azt teszem, egyszersmind a speciálisan magyar érdeket mozdítom elé; ha ezen nézet hibás, akkor elhibázott egész tevékenységem is. Vannak, kik mindent kizárólag a magyar szempontból tekintenek s kiket korunk haladása csak annyiban érdekel, amennyiben nemzetünk állására befolyást gyakorolhat; én saját jövőnket az egésznek jövőjétől külön gondolni nem tudom. Mások csak a magyar nemzet egyéniségeért aggódnak, én meg azért, hogy e nemzeti egyéniség magához méltó helyet foglaljon el.” **

Ki tagadhatná, hogy a magyar politika azóta letért erről az útról, s hogy nem a nyugati civilizáció zászlaját hordjuk, hanem azzal legfeljebb takargatjuk ázsiai sebeinket, a nemzetiségi egyenjogositást kommunikézzük kifelé és a faji elnyomást gyakoroljuk befelé. Hiába váltak be olyan fényesen Eötvös prognózisai, a *zsidók emancipációja* kérdésében: lényegileg azonos nemzetiségi politikáját még az általa megváltott zsidóság sem követi, hanem engedelmes eszköze lett ő is a mai faji és osztályuralomnak.

* I. m. 104 l.

** I. m. 282 l.

IV.

Nem volna teljes ez a kép, ha néhány szóval nem emlékeznénk meg arról a politikai és publicisztikai ellenhatásról, melyet Eötvös reformeszméi keltettek s mely érdekes analógiákat nyújt a jelenre nézve. így a régi állapotok védelmezői már akkor *külföldieskedő doktrínerek* kiáltottak ki mindenkit, aki megmezevedett uralmi köreiket zavarni merte. Eötvös már a saját tés-tén tapasztalhatta ki ezen irány önző türelmetlenségét s nemcsak a saját, de a mi ügyünket is védi ezekben a perzselően élő szavakban:

„Igaz; de nem vagyunk-e mi a kelet népe, Európa s Amerika minden népfajától egészen különböző, mely institúcióiban már nemzeti géniuszánál fogva sem követheti?” Rendes dolog! mindenben, mit magunk körül látunk, követni akarjuk a nyugatot, nekünk ugyanazon szabadság s egyenlőség kell, mi hasonló sajtószabadságot, hasonló ipart és kereskedést, hasonló közlekedési eszközöket kívánunk; törvényszékeinknél be akarjuk hozni az esküdszékeket, törvényhozásunkban a népképviselőket; ha valaki azt állítaná, hogy mindezen dolgok, mint a nyugati művelődés eredményei nemzeti géniuszunkkal össze nem férnek; sértve éreznők magunkat; csak ha azon eszközökre figyelmeztetünk, melyek által más népek kifejlődésük ezen fokára értek: akkor jut eszünkbe keleti származásunk, akkor állunk elő nagy okunkkal: hogy megyei szerkezetünkkel fel nem hagyhatunk, s pedig azért nem, mert keleti géniuszunkból fejlődött. Mintha bizony egész alkotmányunkban csak a legkisebb részlet volna, melyek nem nyugati szomszédainktól vettünk át?! Ha a külföld utánzása nevetséges, miért nem jutott ez akkor eszünkbe, mikor eltökélve magunkat a haladásra, minden egyes indítványnál a külföld példáját tűztük ki magunknak? én legalább az eredetiség igen furcsa nemét látom abban, ha valaki ugyanazon cél felé törekedve, mint mások, az által akarja kitüntetni magát, hogy e cél elérésére a járt út helyett egy még meg nem kísértett, sőt minden valószínűség szerint járhatatlan ösvényt választ magának”.*

Azóta a helyzet csak annyiban változott, hogy ma már a bevált külföldi példák követése elvének helyességét is kétségbevonják, sőt a már átültetett szabad intézményeket is vissza-csinálni törekszenek.

Egy másik gyakori vád, mely Eötvös munkáját zavarta, háborította, érzékeny lelkét irritálta, szintén ugyanaz volt, melyet napjainkban is szokás a progresszív törekvések emberei ellen intézni. Ma azt mondják, hogy a nyugati eszmék hirdetői naiv, doktriner könyvmolyok — ha már nem nevezik őket zavarosban halászó demagógoknak — akkor úgy sajnálták le Eötvöst, mint a realitásokhoz nem értő poétát. És Eötvös újra a mi ügyünket is védi, mikor így válaszol a vádat emelő gróf Dessewffy Emilnek:

* Reform, i. m. 190, 191. 1.

„Míg én regényeket írtam, ugyan mint tett az igen tisztelt vezér úr? Gazdaságán kívül haszonbérbe vevé egy nagy alföldi község korcsmajogát. Kétségtelenül éppen oly tisztelgetre-méltó kereset, mint bármi más, sőt megengedem, sokkal szebb és hasznosabb a regényírásnál, de nem ez a kérdés. A kérdés e helyen csak az lehet: a korcsmajog kibérése annyira jobb előkészület-e politikus pályához, hogy ki körüle fáradozott, már ezáltal kiszámíthatlan felsőbbiséggel bírna afelett, ki költsézzel foglalatoskodott? E kérdés megfajtése nehezebb, mint a méltóságos vezér úr gondolná. Ha álokoskodással akarnék élni, mondhatnám, hogy ily haszonbérléshez szinte nem kis mértéke szükséges a költői tehetségnek, miután a haszonbérelő csak annyiban vállalhat magára tetemesb évenkénti fizetést, mennyiben jóslói lelkével azon száz meg százezer meszely bort és fity pálinkát előre látja, melyet korcsmaiban meg fognak inni, mi által nemcsak költő, de valódi vatessé emelkedik; de én nem akarok ily okoskodással élni, sőt miután a vezér úr a költői tehetséget, mint látszik, nagy hibának tartja, kétségkívül kedves udvariasság gyanánt, bevallom, hogy őt egészen prózai embernek tartom. Azonban mit bizonyít ez? Azt-e, hogy már ez által politikai kapacitássá vált? Vagy hogy haszonbérloői tapasztalatainál fogva több képességgel bír, azoknál, kik költsézzel foglalkoztak? Olyas állítás, melyről csak tapasztalásból ítélnünk; s a költő ki politikával foglalkozik, hivatkozhatik e részben előzményekre. Macchiavel — kit talán a méltóságos vezér úr sem számítand az érzelgős politikusok közé — költeményeket és vígjátékokat írt, Richelieu szomorú játékok készítésével fáradozott, nagy Fridrik költőnek tartá magát, Canning nem egészen velőtlen politikusnak tartatik igen csinos versei mellett is, úgy szinte az egész utolsó Whig minisztérium sem, mely majdnem kizárólag költőkből állott s azért nem rosszul kormányozá Angliát, míg többsége tartott. Többeket említeni e helyen fölösleges. És vajjon fog-e a tisztelt vezér úr ennyi példát felhozni azok közül, kik valaha a világ bármely országában korcsmaárendálással foglalkoztak, s később nagy státusférfiakká váltanak? ...” *

Azóta is egyre tart a harc a magyar közéletben a költők és a szeszberlők, a gondolkodók és az árendások között. Csak-hogy azóta a regáleberlők forradalma az egész vonalon diadalmaskodott s a parcellázó, bankdirektor és fiskális politikusok országában, megvetett, egyedülálló és hiteltvesztett az, aki a politikai kérdéseket nem a klubok és az előszobák, hanem a történet, a lélektan és a szociológia szempontjából tekinti. Épp azért, ha talán egyéb másra nem is, de arra bizonyára jó volt az Eötvös József életmunkájának felfrissítése, hogy a műveltebb közönség átlassa: mennyivel tisztábban, mélyebben látta korát és a jövő irányát ez a magányos és álmodozó költő-doktrinér, mint a legtöbben azok közül, kik akkor és ma Magyarországon virágzó üzleteket csináltak.

* Csengeri Antal: *Magyar szónokok és statusférfiak*. Pest, 1851, 225 1.